

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра всесвітньої історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**УКРАЇНСЬКИЙ ВЕКТОР ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І РЕЧІ
ПОСПОЛИТОЇ (20-ТІ - 30-ТІ РР. ХХ СТ.)**

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Устименко Марини Олександрівни

Студентки IV курсу групи ІСТб-2-21-4.0д

Науковий керівник:

Горпинченко Інна Володимирівна

Кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії

Роботу захищено «___» _____ 20__р.

Оцінка _____

Київ–2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ 2 КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ	
П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИЯВ.....	19
РОЗДІЛ 3 УКРАЇНЦІ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ П РЕЧІ	
ПОСПОЛИТОЇ.....	31
РОЗДІЛ 4 РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО	
ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ.....	50
РОЗДІЛ 5 УКРАЇНСЬКИЙ ВЕКТОР ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ	
ПОЛЬСЬКОГО УРЯДУ.....	62
РОЗДІЛ 6 НАСЛІДКИ ТА ІСТОРИЧНІ УРОКИ ПОЛЬСЬКОЇ МОДЕЛІ	
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ЇЇ УКРАЇНСЬКОМУ ФОКУСІ.....	78
ВИСНОВКИ.....	85
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	89

ВСТУП

На тлі геополітичних змін після Першої світової війни відбулося відродження Польщі. Поряд з тріумфом від цієї події сформувалась низка державотворчих викликів. Зокрема, II Річ Посполита постала як багатонаціональна держава, однак її політична модель була заснована на унітарному принципі, що передбачав домінування польської ідентичності як основи національної єдності. У цьому контексті національні меншини, які становили понад третину населення, розглядалися не як рівноправні суб'єкти суспільного життя, а як потенційний ризик для стабільності відродженої держави. Українці, котрі становили найбільшу національну меншину в міжвоєнній Польщі, стали об'єктом послідовної державної політики асиміляції, обмеження прав і репресій. Усе це поглибило відчуження й конфлікт між українською спільнотою та Польською державою. Тому **актуальність дослідження** зумовлена потребою критичного осмислення українського вектора внутрішньої політики II Речі Посполитої – як у її концептуальних засадах, так і в конкретних механізмах реалізації. Системний аналіз державної стратегії Польщі щодо українців у 20-30-х рр. XX ст. дозволяє виявити глибинні причини міжнаціональної напруги, що визначали характер польсько-українських відносин упродовж XX ст. Водночас звернення до цього історичного досвіду є важливим для сучасного переосмислення політики у сфері міжетнічної взаємодії. Український приклад демонструє, до яких наслідків може призвести ігнорування прав національних меншин та прагнення до насильницької уніфікації, а тому актуалізує питання пошуку ефективних моделей інтеграційної політики, що базуються на принципах рівноправності, поваги до ідентичності та мирного співжиття у багатонаціональному суспільстві.

Мета роботи: цілісне висвітлення внутрішньої політики II Речі Посполитої, спрямованої в бік українського населення, та її аналіз.

Для досягнення мети дослідження слід розв’язати наступні **завдання**:

- здійснити аналіз історіографії та джерельної бази з теми;
- дослідити концептуальні засади внутрішньої політики II Речі Посполитої, зосередившись на висвітленні її національного виміру;
- охарактеризувати політичне становище українців у Польській державі;
- розглянути регламентацію соціально-економічного життя українців у міжвоєнній Польщі;
- з’ясувати становище українців унаслідок реалізації гуманітарної політики польської влади;
- визначити історичні наслідки та уроки польської моделі національної політики.

Об’єктом дослідження виступає внутрішня політика II Речі Посполитої, а **предметом** – реалізація українського вектору внутрішньої політики II Речі Посполитої у 20-х – 30-х рр. XX ст.

Хронологічні межі роботи окреслені 20-30-ми рр. XX ст. – періодом існування II Речі Посполитої та впровадження її внутрішньої політики щодо національних меншин.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські етнічні землі у складі II Речі Посполитої – головним чином Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину та Підляшшя – регіони з високою концентрацією українського населення.

Методи дослідження використані під час роботи наступні: історико-генетичний метод – дозволив проаналізувати процес формування та реалізації польської політики щодо українців у міжвоєнний період, розкрити її зміст і напрями в контексті загальної національної стратегії II Речі Посполитої; історико-типологічний метод – застосований для того, аби класифікувати форми реалізації польської національної політики залежно від сфери

(політичної, соціально-економічної, гуманітарної) та виявити типові моделі поведінки польських владних інституцій; метод узагальнення – дав змогу систематизувати отриману інформацію та сформулювати висновки щодо характеру, ефективності та наслідків внутрішньої політики II Речі Посполитої в її українському вимірі. Під час роботи над дослідженням було дотримано принципів історизму та об'єктивності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що завдяки висвітленню та аналізу українського вектора внутрішньої політики II Речі Посполитої (20-30-ті рр. XX ст.) було здійснено спробу виокремити історичні уроки з польської моделі національної політики.

Структуру роботи становлять вступ, шість розділів, висновки, список використаних джерел (38) та літератури (81). Разом 101 сторінка.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Тема українсько-польських відносин неодноразово приковувала увагу дослідників і з впевненістю можна сказати, що вона не сходить з порядку денного і сьогодні. Такий інтерес пояснюється не лише складною історією взаємин обох народів, а й тим, що їхні наслідки відчутні й на сучасному етапі – у політичному житті, міжетнічних контактах та суспільній пам'яті. Особливе місце в цьому контексті посідає політика II Речі Посполитої щодо українців як приклад намагання уніфікувати багатонаціональне суспільство, що виявилось неефективним у забезпеченні тривалого міжетнічного діалогу й порозуміння.

Висвітлення тематики українсько-польських відносин, зокрема українського вектору внутрішньої політики у міжвоєнний період XX ст., можна віднайти у багатьох загальних працях, присвячених історії Польщі [54; 59; 96], України [50; 53; 57; 80], міжетнічним відносинам обох держав [73; 81; 111] та регіону ЦСЄ. [61]

Загальну національну політику міжвоєнної Польщі неодноразово висвітлювали як українські, так і польські науковці. Серед вітчизняних можна виокремити доробки Ю.Новіцької [76], котра охарактеризувала питання розглянувши міжетнічну політику Польщі в період з 1918 по 1939 рр., та О.Рудої, яка охопила часовий проміжок 1926 - 1939 рр. [83] Обидві дослідниці зосередилась на становищі найбільших нацменшинах та продемонстрували діяльність польських урядів щодо них. О.Руда прийшла до висновку, що травневий переворот 1926 р. і прихід до влади прихильників Ю. Пілсудського не внесли радикальних змін у вирішення національного питання, а еволюція державного устрою в напрямі авторитаризму лише призвела до загострення міжетнічних конфліктів у державі. Серед польських дослідників національну політику II Речі Посполитої вивчали, зокрема, А.Купчик [98] та Й.Рахвал. [105] Перший – проаналізував її та порівняв зі становищем і поглядами на це питання у сучасній Польщі. Натомість друга – дослідила політичні зміни, що вплинули

на утворення багатонаціональної Польської держави, основні документи та міждержавні угоди у справі врегулювання питання національних меншин та зосередила свою увагу на висвітленні становища найбільших груп непольського походження (українців, німців, євреїв, білорусів, литовців) у II Речі Посполитій. В контексті дослідження національної політики Польської Народної Республіки, Е.Міроновіч приділив увагу і міжвоєнному двадцятиріччю. [102]

З боку правового аналізу окреслену проблематику вивчали польські науковці Б.Сточевська [106] та А.Красновольські. [97] Якщо доробок першої згаданої дослідниці стосувався висвітлення того, яким чином права національних меншин у II Речі Посполитій врегульовувалися польським законодавством, як Конституціями, так й іншими правовими актами, у т.ч. міжнародними; то А.Красновольський зосередився на висвітленні врегулювання питання етнічних та національних меншин не лише в Польщі, а й загалом проаналізував генезу становлення проблеми меншин у світі та спроби їх врегулювання у міжнародних правових актах. Цікавими видаються його роздуми щодо питання меншин на сучасному етапі, у час глобалізації та зростання націоналістичних настроїв.

Аналіз ключових концепцій національної політики II Речі Посполитої, наприклад, досліджував польський науковець А. Хойновські. Він висвітлив погляди та стратегії польських політичних сил протягом 1921–1926 рр. щодо врегулювання національного питання та прав нацменшин. [95] Українська дослідниця Л.Ковач докладно зосередилася на аналізі основних концепцій (інкорпораційної та федеративної) польської суспільно-політичної думки міжвоєнного періоду та поглядах окремих державних діячів Польщі щодо шляхів розв'язання національного питання. Внаслідок опрацювання її дослідження можна чітко стверджувати про дискримінаційний характер польської національної політики стосовно групових прав українців, євреїв та інших меншин. Різниця в домінуючих концепціях полягала лише в методах

реалізації моноетнічної моделі держави. [64] Також аналізу стратегій польської національної політики, з акцентом на «українське питання», приділив увагу П.Артимишин [39], а Е.Міронович в одній із праць зосередився на висвітленні позиції прихильників Ю.Пілсудського (з концепцією федералізму) щодо українців та білорусів. [101]

Національну політику II Речі Посполитої щодо конкретної, до того ж найбільшої, меншини – українців – досліджували, зокрема, О.Красівський та В.Марчук [67], П.Федорчак [90] і В.Комар [66], а також І.Зуляк [60], М.Кучерепа [71] та інші. Автори зосередилися на висвітленні основних питань суспільно-політичного та економічного життя українців у міжвоєнній Польщі.

Значну увагу історики приділили ґрунтовному дослідженню окремих напрямів польської національної політики щодо українців. Так, особливості їхнього політичного становища у II Речі Посполитій вивчали, зокрема, І.Гаврилів [47], М.Кучерепа [72], О.Красівський [69], К.Галушко [113], котрі на сторінках своїх праць відобразили діяльність основних західноукраїнських політичних сил того часу (УНДО, УСРП, УСДП, КПСГ/КПЗУ, УВО, ОУН). Враховуючи постійні утиски з боку влади, все ж у міжвоєнній Польщі українці мали більше шансів, ніж у підрадянській Україні, продовжувати вести політичну боротьбу за відстоювання власних прав та в певній мірі впливати на розвиток держави. Майданчиком для цього слугував польський парламент. Тим, хто чи не вперше серед вітчизняних істориків ґрунтовно дослідив діяльність українського представництва у Сеймі та Сенаті II Речі Посполитої є О.Зайцев. [58] За його підрахунками, за 5 каденцій Сейму та Сенату (1922–1939 рр.) статус послів і сенаторів отримали 129 українців. На думку автора, з якою цілком можна погодитися, саме ці люди сформували ядро політичної еліти української спільноти в Польщі. З окресленої проблематики також є важливими напрацювання М.Шуміла, в одному з них була здійснена спроба окреслити колективний портрет українських сенаторів. [108]

На тлі посилення авторитарних тенденцій у Польщі 30-х рр. XX ст. та переслідування опозиції загострилися й українсько-польські відносини. Одним із наслідків цього став замах на міністра внутрішніх справ Б. Перацького, здійснений членом ОУН. Це, у свою чергу, вже в короткій перспективі призвело до створення табору для політичних в'язнів у Березі Картузькій. Одним із найґрунтовніших напрацювань, присвячених цій тематиці, є «Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej: 1934-1939» («Табір відокремлення в Березі Картузькій: 1934-1939») польського науковця В.Шлешинського. [109]

Опрацювавши значний обсяг джерельного матеріалу, автором було окреслено політичні передумови виникнення табору, особливості затримання та транспортування арештованих до нього, кількість і категорії в'язнів, їхня характеристика, а також інші важливі аспекти щодо функціонування «місця відокремлення». Крім того, видання доповнене фотографіями та скан-копіями низки документів, дотичних до теми Берези Картузької. Ще один польський дослідник, М.Шрефель, проаналізував питання цього табору як яскравого прикладу політичних ув'язнень. [107]

Серед вітчизняних науковців, що працювали над темою Берези Картузької, але вже з акцентом на висвітленні українського складника в ній, можна виокремити О.Разиграєва [82] та Н.Колошук. Перший – дослідив, спираючись на значну джерельну базу, режим утримання та чисельність українців у таборі. За підсумками своєї роботи автор констатував, що Береза Картузька стала одним із символів авторитарного режиму Польщі 1930-х рр., що була покликана нейтралізувати та залякати як опозиційні до офіційної влади політичні сили, так і окремих осіб. Українських в'язнів він охарактеризував як людей з належним рівнем освіти та високою національною свідомістю. Друга – у праці «Береза Картузька в українській табірній мемуаристиці» – висвітлила образ концтабірної дійсності, що відобразилися у спогадах українських в'язнів про «місце відокремлення». Попри це, слід визнати, що в науковій літературі висвітлення теми Берези

Картузької, як одного з найбільш ганебних явищ II Речі Посполитої, та становища українців в таборі на сьогодні є не надто обширним.

Елементи соціально-економічної політики міжвоєнної Польщі також стали темою досліджень багатьох науковців. Однією зі складових стратегії економічного підпорядкування західноукраїнських земель була аграрна політика, котра головним чином проявилась у політиці осадництва, яке тривало фактично протягом усього періоду існування держави і мало на меті планомірну колонізацію «східних кресів». Аграрне питання у міжвоєнній Польщі вивчала О.Вербова [44], а безпосередньо висвітленню осадництва присвятили свою увагу В.Смолей [85], В.Виздрик [45], М.Бурдін. [43] Загальне економічне становище західноукраїнських земель у міжвоєнній Польщі, зокрема напередодні II світової війни, окреслив В.Терещенко. [88] Він влучно зазначає, що економічна дискримінація українських етнічних теренів, й земельні суперечки між селянами та осадниками значно посилювали міжнаціональні проблеми й послаблювали державу. Разом з тим, зазнаючи обмежень в цій сфері, українці часто вдавалися до самоорганізації. Завдяки цьому було розвинено широку кооперативну мережу, котра налічувала кілька сотень тисяч учасників, давала чимало робочих місць та формувала економічну незалежність від держави. Однак спостерігати за стрімким і успішним розвитком українських кооперативів польський уряд довго не зміг, відтак усіляко перешкоджав їхній діяльності. Детально про це у своєму дослідженні пише Л.Драгомирецька. [56]

На тлі колонізаційної політики та економічних утисків на «східних кресах» посилилася соціальна напруга між українцями та поляками. Особливо помітно це проявилось протягом літа-осені 1930 р. на Галичині. Тоді по селах пройшла низка «саботажних акцій» з боку українців на які влада відповіла політикою «утихомирення» – пацифікацією. Ця проблема привертала увагу чималої кількості дослідників, серед яких М.Швагуляк [92], котрий окреслюючи загальну суспільно-політичну ситуацію 30-х рр. на

західноукраїнських землях, зосередився на основних аспектах проведеної акції та міжнародному розголосі в цій справі. Роботу цього автора часто цитують інші історики, що свідчить про ґрунтовність та доцільність матеріалу. Змістовними є напрацювання Р.Скакуна [84] та Р.Висоцького. [46] Останній з них, окрім всебічного аналізу пацифікації, підготував низку документів, що доповнюють викладену раніше ним інформацію та є цінними для інших дослідників цього питання. Також А. Останек [103] розглянув події 1930 р. крізь призму державної безпеки II Речі Посполитої, інтерпретуючи польські дії як спробу стабілізації ситуації в регіоні.

Питання гуманітарної політики польського уряду щодо українців є одним з найважливіших, адже передусім воно впливало на збереження їхньої національної ідентичності. У цьому контексті освітню сферу, котра від 1924 р. значно вплинула на навчальний процес нацменшин, досліджували І.Шліхта [93] та Я.Гожень. [49] У своїх працях вони відтворюють невтішне становище українських закладів освіти у міжвоєнній Польщі. Останній із згаданих науковців констатує, що вже на кінець 30-х рр. XX ст. на теренах, заселених українською меншиною, в більшості почали переважати двомовні школи та інші заклади освіти з польською мовою викладання, в яких вивчали українську мову суто як додатковий предмет.

Ще одним місцем, яке зазнавало певних обмежень або повністю руйнувалося з метою подальшої асиміляції українського населення, була церква. На території Східної Галичини переважала Українська Греко-Католицька Церква, в той час як на Волині, Холмщині та Підляшші – Православна. Такий поділ, до того ж не лише в релігійній сфері, був яскравим проявом т.зв. «сокальського кордону». Становище УГКЦ у міжвоєнній Польщі не було безхмарним, та все ж вона могла активно вести свою діяльність, сприяти розвитку української культури. Над висвітленням цього питання ґрунтовно працювали А.Бабинський [40], І.Пилипів [79] та авторський колектив істориків під редакцією М.Вегеша. [75] Проблема Православної Церкви була

однією з чи не найболючіших для українських вірян, адже вона за часів II Речі Посполитої піддалася масовим закриттям та руйнуванням. Це все стало частиною т.зв. «ревіндикації». Загальне становище Православної Церкви у міжвоєнній Польщі досліджували М.Папєжинська-Турек [104], А.Міроновіч [99] та Н.Стоколос [86], котра зосередилась на висвітленні політики польських урядів щодо православних святинь. Одним із перших, хто спробував проаналізувати безпосередньо проблему руйнування православних церков, був Б.Жуків (І.Коровицький). [114] Він на численному фактологічному матеріалі і з використанням світлин продемонстрував, як упродовж 1938–1939 рр. на Холмщині місцевою владою неодноразово нищилися православні храми та відбувалися каральні заходи проти прихожан. Крім нього, питання ревіндикації висвітлювали Б.Гудь [51], А.Міроновіч [100], М.Федін. [89] Однією з найвагоміших праць з цієї проблематики є «Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші» Г.Купріяновича. [70] Він охоплює усі важливі аспекти ревіндикації: найперше дає оцінку становищу Православної Церкви у міжвоєнний період; спираючись на документи, зазначає причини загострення релігійної та національної політики у другій половині 30-х рр.; окреслює етапи ревіндикації та її результат; висвітлює думки та реакцію різних верств суспільства на дії польської влади, а також подальший стан справ щодо православних церков у Польщі.

На шляху до асиміляції українців польська влада, як неодноразово вдалося переконатися, застосовувала різні методи. Ще одним із них стало прагнення до етнічної сепарації, спрямованої на виокремлення окремих українських етнографічних груп, зокрема лемків і гуцулів, як самостійних народів. У процесі опрацювання українського питання в національній політиці II Речі Посполитої побіжно це питання висвітлив В.Комар. [66; С.83–92.] Одним із небагатьох, хто докладно розглянув проблему етнічної сепарації, висвітливши як ідеологічне обґрунтування польською владою окремішності

етнографічних груп (головним чином лемків і гуцулів), так і практичні методи реалізації такої політики, є П.Костючок. [65]

У загальному, можна констатувати всебічну присутність значної уваги до проблеми національного питання у II Речі Посполитій в його українському фокусі. Неодноразово воно висвітлювалося в загальних працях або ж ставало темою окремих статей чи монографій як вітчизняних, так і польських. Однак, наприклад, питання щодо перебування українців в Березі Картузькій чи експериментів зі створення окремих гуцульського, лемківського й інших народів наразі мають ще чималий потенціал для вивчення.

Невід’ємною складовою роботи є окреслення джерельної бази. Насамперед до неї належать нормативно-правові акти, котрі регулювали суспільно-політичне, соціально-економічне й культурне життя в II Речі Посполитій. Серед них – Малий версальський трактат [31] від 28 червня 1919 р., що був підписаний між Польщею та США, Великою Британією, Францією, Італією і Японією. Частина його положень врегульовувала права нацменшин і зобов’язувала Польщу їх дотримуватися. У контексті аналізу конституційних засад національної політики II Речі Посполитої, важливим було опрацювання положень Конституцій. Перша, відома як «березнева» (від 17 березня 1921 р.) [37], була досить демократичною і гарантувала усім громадянам Польщі, у т.ч. національним меншинам, широкі права і свободи. Певні її положення були запозичені з Малого версальського трактату. Натомість інакше виглядала ситуація у наступній – «квітневій» – Конституції (від 23 квітня 1935 р.). [33]. Враховуючи політичні зміни, які відбулися після 1926 р., усі положення хоч частково дотичні до національних меншин були сформульовані досить загально та й сама Конституція була спрямована на зміцнення виконавчої влади та зосередження ключових повноважень в руках президента, тому, демократичні засади були значно звужені.

При розгляді окремих питань гуманітарної політики польського уряду, зокрема щодо системи освіти, було проаналізовано низку нормативно-правових

актів, котрі її регулювали. Серед них – Декрет «Про шкільний обов’язок» від 7 лютого 1919 р, закон «Про заснування та утримання народних початкових шкіл» від 17 лютого 1922 р., закон за проєктом міністра Я.Єнджейєвіча «Про устрій шкільництва» від 11 березня 1932 р. – ключові акти, що забезпечували функціонування шкіл у міжвоєнній Польщі. [25; 36; 38] Особливу увагу було зосереджено на законі «Про окремі положення щодо організації навчання» від 31 липня 1924 р., відомий як «Lex Grabski», котрий значно вплинув на освітній процес меншин, що проживали на східних теренах II Речі Посполитої (здебільшого українців, а також білорусів та литовців). Ним було закріплено створення утравістичних (двомовних) шкіл, що на практиці зводилися до утворення польськомовних – це, відповідно, перешкоджало українцям отримати належну освіту рідною мовою. [35] А враховуючи, що того ж дня за польською було закріплено статус державної мови, для меншин ситуація ще більше загострилася і торкнулася не лише освітньої, а й інших сфер життя. [34]

Висвітлюючи становище українців у політичній системі II Речі Посполитої, до роботи було долучено розпорядження президента І.Мосціцького «У справі осіб, що загрожують безпеці, спокою та публічному порядку». Цей документ, котрий став реакцією влади на вбивство міністра внутрішніх справ Б.Перацького, передбачав створення «місця відокремлення» («miejsca odosobnienia») для людей, що потенційно загрожують державі. Як показав час, найбільше серед них було політичних в’язнів, значну частину яких становили українці. [30]

Серед нормативно-правових актів є не лише ті, що походили безпосередньо від державної верхівки, а й такі, що видавалися на місцях. Зокрема такими в роботі є «Основні вказівки щодо полонізації Холмщини», котрі закріплювали основні принципи та механізми проведення полонізаційно-ревіндикаційної акції у другій половині 30-х рр. XX ст., головним чином на Холмщині та Підляшші. Провідною думкою, що спонукала до впровадження подальших заходів, було переконання, що все православне населення на

окреслених теренах є зрусифікованими поляками. [12] Також, окреслюючи цю проблематику, було проаналізовано розпорядження «До керівників акції» Б.Ольбрихта, котрий очолив полонізаційно-ревіндикаційні дії. [4]

При розгляді наявних у II Речі Посполитій концепцій щодо національного питання, було використано джерело публіцистичного характеру Т.Голувка – одного з провідних членів Польської соціалістичної партії (ППС) та ідеолога концепції федералізму. [28] Він виклав свої погляди на національну проблему в Польщі та заходи, яких має вжити партія для того, аби схилити на свій бік представників національної меншини. При цьому вказував на неефективність запропонованої ендеками інкорпораційної концепції.

Наступну групу джерел становлять періодичні видання. До неї належить польський офіційний друкований орган «Monitor Polski», що публікує нормативні акти, які є обов'язковими до виконання органами державної влади. Попри це в дослідженні були використані публікації, котрі здебільшого несли ознайомлювальну функцію. Йдеться, зокрема, про Декларацію про незалежність Польщі від 7 жовтня 1918 р. [26] та телеграму Ю.Пілсудського від 16 листопада 1918 р. [27] до урядів різних держав, у якій він сповіщав про існування незалежної Республіки Польща.

Серед використаних періодичних видань значне місце в роботі було відведено газетам, як важливому носію інформації про суспільно-політичне життя. Українська діаспорна газета «Свобода», що видається у США з 1893 р., на своїх сторінках неодноразово повідомляла про становище українців на Батьківщині. Так, зокрема, було висвітлено питання пацифікації: її розмах, «утихомирюючі» методи та реакцію світової спільноти на неї. [14; 16; 24; 29] Коли було скоєно атентат на міністра внутрішніх справ Б.Перацького, серед підозрюваних опинилося українці. З цього приводу редактори газети влучно констатували, що це неминуче призведе до масових репресій. [20] Крім цього, згадувалося про складне становище у Польщі не лише людей, а й української

преси та книги: перша – здебільшого підпадала під цензуру, друга – конфісковувалася за заздалегіть складеним владою списком. [15; 22]

Для висвітлення окремих аспектів дослідження також було використано матеріал газети «Українські вісти», котра в одному з випусків вказувала на труднощі у доступі до вищої освіти для української молоді. Зокрема вступити на медичні галузі було майже неможливо: нерідко через те, що абітурієнт – «українець» або «православний». [21] Також серед інших газет було використано видання «Gazeta Polska», котре в одному з номерів повідомляло про перших ув'язнених «місця відокремлення» (здебільшого члени ОУН, представники польського ОНР і комуністи) та їхню кількість. [32]

Ще одну чималу групу джерел, котрі були використані під час дослідження, представляють матеріали особового походження. Зі збірки документів С.Ленкавського – українського політичного діяча, публіциста та одного з ідеологів ОУН, було проаналізовано дві машинописні статті. Перша – під назвою «Пацифікація», окреслює загальний перебіг цієї акції, її методи та загалом особливості польського «утихомирення» українців. [1] Друга ж стаття – «Свідчення чужинців про «пацифікацію»», демонструє реакцію іноземців на події, котрі вони побачили на власні очі на Галичині 1930 р. Зокрема розміщено спостереження кореспондента канадської газети «Manitoba Free Press», секретарки «Жіночої Інтернаціональної Ліги Миру й Свободи» М.Шіпшенкс у супроводі австрійки Г.Оппенгаймер, а також кореспондента англійської газети «The Manchester Guardian», котрий побачене назвав одним із найбільш жахливих звірств новітніх часів. [2]

Наступним джерелом з цієї групи є фрагменти промови люблінського воєводи Ю. Ружнецького на з'їзді 31 січня 1935 р., присвяченому українській меншості у Люблінському воєводстві. У своїй доповіді він сформулював ключові принципи, що визначили хід подальших колонізаційних заходів Надбужжя. [23]

Значну групу з джерел особового походження становлять спогади, як унікальний матеріал, що допомагає поглянути на минуле очима його сучасників. Так, було проаналізовано спогади українських в'язнів «місця відокремлення», що постало на Поліссі у містечку Береза Картузька. Більшість з них опинилися там у перші роки після створення табору (1934-1935 рр.). Вони описували особливості перебування: умови житла, розпорядок дня, види робіт, раціон харчування, згадували про психологічний тиск з боку керівництва та систематичні фізичні покарання. [3; 13; 17;] Крім цього, В.Макар, висвітлив не лише власні спогади і переживання, а й навів низку літературних творів, котрі були написані іншими українськими в'язнями і відображають їхню рефлексію на пережите. [9] Ще один українець, греко-католицький священник, котрий, на відміну від попередніх, потрапив до Берези Картузької уже наприкінці її існування (1939 р.), теж виклав свої спогади і переживання. [10] Завдяки наявності свідчень від початку існування табору та в його останні дні, можна простежити динаміку змін та порівняти становище в'язнів.

Для висвітлення становища українців у міжвоєнній Польщі, зокрема в період полонізаційно-ревіндикаційних дій, було використано спогади, котрі були зібрані дослідниками і представлені в спеціальних наукових доробках. Йдеться про статтю М. Онофрійчука, у якій відображено свідчення очевидців про руйнування православних церков у різних селах Холмщини та Південного Підляшшя. [11] Також при роботі були використані окремі спогади зі збірки, упорядкованої М.Іваником, що містить 21 історію, які географічно охопили більшість повітів Холмщини та Південного Підляшшя – етнічно українських територій, де проживало здебільшого православне населення. Зібрані матеріали дають можливість ознайомитися з переживаннями людей, особливостями сусідства поруч з поляками тощо. [5; С.69]

Окрім письмових спогадів, для дослідження були використані й усні. Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору» та мультимедійна онлайн-платформа про минуле та сучасне України «Локальна

історія» на своїх YouTube-каналах мають кілька відеоінтерв'ю, де українці, які застали пацифікацію, або ж чули про неї від батьків, діляться своїми спогадами. Кожен з респондентів відзначав жорстокі побиття польською поліцією односельчан (або ж родичів) та цілеспрямоване пошкодження майна при обшуках. [6; 7; 8; 18; 19] Такі відеозаписи являють собою дійсно унікальне явище для дослідження, оскільки дають можливість почути про минуле з перших вуст, побачити емоції людини під час розповіді та відчути її переживання.

Загалом, джерел для вивчення українського вектора внутрішньої політики II Речі Посполитої, принаймні його основних складових, є чимала кількість, що дозволяє всебічно висвітлити тему дослідження.

РОЗДІЛ 2 КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИЯВ

Завершення Першої світової війни ознаменувало початок кардинальних змін у житті багатьох регіонів світу, зокрема Європи, що стала основною ареною воєнних дій. Унаслідок них відбулися докорінні перетворення у суспільно-політичній сфері, економіці, міжнародних відносинах, культурі, а також у свідомості й поведінці людей. До того ж, розпадалися імперії, а на їхніх руїнах поставали самостійні держави. [61; С.387] Так, зокрема, у листопаді 1918 р. на політичній мапі світу з'являється відроджена після 123 років неволі Польща.

Слід зауважити, що вже у ХІХ ст. серед поляків з'являються думки про відновлення Речі Посполитої, про що власне свідчать хоча б повстання 1830-1831 рр. та 1863-1864 рр. Однак справжній шанс на відродження власної держави у них з'явився наприкінці Першої світової війни, коли вже стало зрозуміло, що усталені до цього часу світові порядки більше не будуть актуальними. Відтак після розпаду Російської імперії, розуміння неминучості поразки Центральних держав і початку революції в Німеччині поляки виступили з рішучою ініціативою відбудови польської держави. На початковому етапі було створено три конкуруючі центри влади: Регентська рада у Варшаві, революційний Тимчасовий народний уряд у Любліні та міжнародно визнаний Польський національний комітет у Парижі. [105; С.350] Варто зазначити, що ще 7 жовтня 1918 р. в офіційному виданні «Monitor Polski» за сприяння Регентської ради було розміщено Декларацію про незалежність Польщі: *«У цю годину воля польського народу ясна, тверда й одностайна. Відчуваючи цю волю і ґрунтуючи на ній цей заклик, ми стоїмо на основі загальних принципів миру, проголошених Президентом Сполучених Штатів, а тепер прийнятих усім світом як основа для організації нового співіснування націй. По відношенню до Польщі ці принципи ведуть до створення незалежної*

держави, що охоплює всі польські землі, з виходом до моря, з політичною та економічною незалежністю, а також з територіальною недоторканністю, яка буде гарантована міжнародними договорами.» Наприкінці декларації був розміщений заклик до поляків: *«Нехай замовкне все, що може нас роз'єднувати, і хай звучить один великий голос: Польща єдина і незалежна.»* [26]

Зрозуміло, що провідні польські політичні кола були готові до рішучих дій, а повернення Ю.Пілсудського з магдебурзької в'язниці 10 листопада 1918 р. лише значно пришвидшило зміну політичної ситуації. Він, як авторитетний та визнаний серед політичних сил лідер, 11 листопада 1918 р. прийняв у Варшаві владу у свої руки. Власне, саме ця дата вважається днем відновлення Польської держави. Після цього Регентська рада та Люблінський уряд саморозпустилися, в наступні дні було домовлено про повне виведення німецьких військ з територій уже колишнього Королівства Польського. [105; С.350] А в телеграмі від 16 листопада 1918 р. до президента США та урядів Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Німеччини, а також *«... до урядів усіх воюючих та нейтральних держав.»* Ю.Пілсудський, як головнокомандувач польської армії, сповіщав їх про існування незалежної польської держави, яка *«...створена волею всього народу і базується на демократичних засадах.»* [27]

Хоча державотворення нової Польщі і розпочалося у 1918 р., проте визначення її кордонів тривало впродовж кількох наступних років. Власне на Паризькій мирній конференції у січні 1919 р. польський делегат Р.Дмовський виступив з кількагодинною промовою, у якій посилаючись на традицію Речі Посполитої, вимагав включення до складу відродженої у листопаді 1918 р. Польщі всієї Галичини і Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії і Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, теренів Полісся і Поділля в Україні. [59; С.452] Такі заяви підтримали далеко не всі делегати представлених на конференції країн, стверджуючи, що Польща зі своїми претензіями на півдні, півночі, сході й заході створює надмірно великі

труднощі, порушуючи творення і розгортання міжнародних відносин у Європі. [42; С.32-33] Зрозуміло, що і не всі мешканці згаданих Р.Дмовським теренів хотіли увійти до складу Польщі, більшість із них так само прагнули власної держави. Тож зовсім не дивно, що період 1918 – 1920 рр. позначився для відновленої республіки війнами з іншими народами. І лише наступні 1921–1923 рр. принесли остаточне визначення державних кордонів.

Відтак у результаті дипломатичних і військових зусиль II Річ Посполита склалась як багатонаціональна держава. [77; С.42] Аби розуміти її етнічну різноманітність варто звернутися до певних статистичних відомостей, зокрема переписів населення. У міжвоєнній Польщі їх було два: у 1921 та 1931 рр.

Перший після війни перепис населення відбувся 30 вересня 1921 р. Однак, його результати навряд чи можна назвати досконалими. Це насамперед обумовлене наступними причинами: як згадувалося раніше, кордони Польщі встановлювалися упродовж кількох років через що мешканці певних регіонів залишилися поза межами опитування, зокрема перепис не охоплював Віленщину і Верхню Сілезію – етнічно досить різноманітні регіони, де проживало понад 1,5 млн осіб; до того ж перепис, як і нову польську владу загалом, бойкотувала значна частина українців, що беззаперечно була найбільшою національною меншиною тогочасної Польщі; ще одним фактором, що впливав на точність показників, були повоєнні міграції, як внутрішні, так і зовнішні (у т.ч.репатріації), зокрема вже після завершення перепису до Польщі повернулося близько 0,5 млн осіб. [94; С.54-55]

Та все ж, незважаючи на деякі недосконалості, приблизну етнічну структуру тогочасної Польщі уявити можна. Так, загальна кількість населення становила понад 25 млн осіб. З них: поляки становили понад 17 млн (69,2 %), українці (русини), що були найбільшою меншиною, – майже 3,9 млн (15,2 %), євреї – понад 2 млн (8 %), білоруси – понад 1 млн (4 %), німці – 769 тис. (3 %), росіяни – 49 тис. (0,2%), чехи – 31 тис. (0,12%), литовці – 24 тис. (0,09%), на інші народності припадало близько 0,2%. Щоправда, на думку М.Барвінського,

під час цього перепису навмисно було занижено справжню кількість національних та етнічних меншин, зокрема українців, німців та литовців. До того ж, частина населення ототожнювала питання про національність із громадянством відродженої Польської держави, що відповідно додатково впливало на завищені показники кількості поляків. [94; С.55]

Варто зазначити деякі особливості розселення мешканців тогочасної Речі Посполитої. Так поляки переважали у центральному регіоні, натомість з наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. До того ж на Поліссі, Волині та у Східній Галичині вони становили навіть меншість населення: на Поліссі – 24%, Волині – 16 %, Східній Галичині – 26 %. При цьому польське населення переважало у великих містах: Познані (94 %), Кракові (84 %), Варшаві (72%), Лодзі (62 %), Львові (62 %), Вільно (56 %). [59; С.459]

Під час наступного перепису населення, що відбувся 9 грудня 1931 р., питання про національність було скасовано, а етнічний склад визначали за відповіддю на запитання про рідну мову, вважаючи, що це зменшить можливість непорозумінь. Однак, результати цього перепису, як і попереднього, не відображали реального національного складу Польщі. Оскільки у переписній формі у графі «мова» вказувалися лише *«польська, українська, єврейська, білоруська, німецька, литовська, російська, чеська чи будь-яка інша мова?»* Таке обмеження фактично ускладнювало розуміння кількості словацької, вірменської, татарської, караїмської та ромської меншин, які хоч і становили незначний відсоток від усього населення Польщі, та все ж проживали на цих теренах і мали бути враховані під час перепису. [94; С.56]

Оскільки іншої офіційної статистичної інформації стосовно етнічної структури тогочасної Польщі немає, звернемося до результатів перепису 1931 р., аби прослідкувати певні зміни, які відбулися за 10 років. Отож загальна кількість населення тепер становила понад 31 млн осіб. З них, як і попереднього разу, поляки становили більшість – майже 23 млн (68,9 %), українці, які все ще залишалися найбільшою меншиною, – понад 4 млн (13,9 %), євреї – 2,7 млн

(8,6%), білоруси – 990 тис. (3%), німці – 740 тис. (2,3%), росіяни – 139 тис. (0,4%), литовці – 83 тис. (0,3%), чехи – 38 тис. (0,1%), інші народності становили близько 2,3% разом узятих. [94; С.58] Загалом, зміни відбулися лише у кількісному значенні населення, у відсотковому ж – кардинальних перетворень не відбулося. Як і за результатами перепису 1921 р., майже третину мешканців Польщі становили національні меншини. Відтак II Річ Посполита продовжувала існувати як багатонаціональна держава.

Зрозуміло, що присутність чималої кількості національних меншин потребувала від держави врегулювання їхніх прав. Одні з перших таких зобов'язань накладалися на Польщу внаслідок підписання 28 червня 1919 р. Малого Версальського трактату [31], який з-поміж інших міжнародних угод і конвенцій, що регулювали захист прав нацменшин, мав найбільше значення. З двох розділів цього трактату тільки перший стосувався безпосередньо прав національних, етнічних та релігійних меншин. Польща була зобов'язана визнати положення, що містилися в статтях 2-8 цього розділу, як основні права (*fundamentales*), узгоджені з усіма іншими законами, постановами чи офіційною діяльністю, яку будь-коли проводила польська влада щодо національних меншин. Згідно з цими положеннями, Польща мала забезпечити *«усім мешканцям без різниці народження, національності, мови, раси чи релігії повний і цілковитий захист життя і свободи»* (стаття 2), надати їм рівні громадянські та політичні права, свободу в у сфері релігії та переконань, а також заборонити будь-які обмеження на вільне використання мови меншин, і водночас полегшити доступ до використання цих мов в судах (стаття 7). Громадяни Польщі, які належать до національних меншин, мали користуватися тими ж законодавчими та фактичними гарантіями, що й інші громадяни, зокрема мати рівні права на заснування, управління та контроль благодійних, релігійних чи соціальних установ за власний кошт (стаття 8). Наступні положення передбачали зобов'язання польської влади щодо забезпечення в містах і районах, де проживає вагомий відсоток громадян, що розмовляють

мовою меншин, початкову освіту цією мовою, а також «справедливу частку» у державному або міському бюджеті (стаття 9). Єврейській меншині було гарантоване право вільно сповідувати свою релігію, зокрема дотримуватися шабату (стаття 11). [106; С.671]

Що стосується безпосередньо конституційних засад національної політики, то вони, як і Конституції Польщі, змінювалися відповідно до суспільно-політичної ситуації. Перша Конституція II Речі Посполитої була ухвалена законодавчим сеймом 17 березня 1921 р. Основний державний документ містив найважливіші твердження щодо природи держави, суверенної влади нації, регулювалася компетенція державних органів у рамках тристороннього поділу законодавчої, виконавчої та судової влади. У Конституції були описані основні питання, пов'язані з цивільними обов'язками та правами. [119] Так, гарантувалася рівність перед законом і державний захист усім громадянам, *«...незалежно від походження, національності, мови, раси чи релігії»*, [54; С.746] всі демократичні права і свободи, право приватної і колективної власності, соціальне забезпечення на випадок хвороби і безробіття. [59; С.458] Що стосується конкретно національних меншин, то ним було присвячено кілька статей, що у своїх формулюваннях спиралися на закріплені у Малому Версальському трактаті положеннях. Зокрема у статті 109 «березневої» Конституції зазначалося, що *«Кожен громадянин має право зберігати свою національність, плекати свою мову та національну самобутність.»* Стаття 110 проголошувала, що громадяни Польщі, які належать до національних, релігійних чи мовних меншин, мають право нарівні з іншими громадянами засновувати, наглядати та управляти за власний кошт благодійними, релігійними та соціальними установами, школами та іншими навчальними закладами, а також вільно вживати в них свою мову і виконувати положення своєї релігії. Стаття 111 гарантувала усім громадянам Польщі свободу совісті та віросповідання: *«Жоден громадянин не може бути обмежений через свою релігію та релігійні переконання у правах, наданих іншим громадянам. Усі*

мешканці Польської Держави мають право вільно сповідувати свою віру, як публічно, так і приватно, і виконувати положення своєї релігії чи обряду, якщо це не суперечить громадському порядку чи громадській пристойності.» [37; С.653]

Назагал «березнева» Конституція була досить прогресивним документом, що запроваджував в Польщі демократичний парламентський устрій, характерний для стабільних і розвинених країн світу. Однак, як показали наступні роки, встановлені нею засади державного устрою мали багато перешкод у роздробленому багатонаціональному суспільстві. [59; С.458] На практиці далеко не всі записані в Конституції положення дотримувалися польською владою. Це зокрема стосувалося нацменшин, котрі попри широкі гарантії свого вільного існування у польській державі, постійно наштовхувалися на утиски у суспільно-політичному, економічному та культурному житті, а також піддавалися асиміляції. Не зайвим буде зазначити, що від такого становища найбільше страждали українці.

Друга Конституція міжвоєнної Польщі була прийнята 23 квітня 1935 р. з метою зміцнення виконавчої влади та зосередження ключових повноважень в руках президента. З набуттям її чинності було обмежено права парламенту та виборців, а також вона завершила процес перебудови державного устрою з демократичного на авторитарний. [61; С.414]

Оскільки «квітнева» Конституція створювалася вже в дещо іншій суспільно-політичній ситуації, це, звісно, вплинуло на положення, які вона містила. Хоч, як і в попередньому документі, тут усім громадянам держава гарантувала можливість розвитку власних цінностей, свободу совісті, слова та організацій (стаття 5) [33; С.497], однак питання меншин було висвітлено у більш загальному вигляді, ніж у «березневій» Конституції, і з підкресленням важливості лояльності до держави. Так, стаття 6 зазначала, що громадяни повинні бути вірними державі і надійно виконувати покладені нею зобов'язання. У статті 7 вказувалося, що «1. Цінністю зусиль і заслуг

громадянина для загального блага вимірюватиметься його дозвіл впливу на публічні справи. 2. Ні походження, ні релігія, ні стать, ні національність не можуть бути підставою для обмеження цих прав.» [97; С.12]

Фактично прийняття «квітневої» Конституції сприяли значному погіршенню становища меншин у Польщі. Формальне збереження принципу рівності громадян не відповідало практичним реаліям. Режим, який орієнтувався на створення моноетнічної польської держави, створив підґрунтя для маргіналізації меншин, обмеження їхніх культурних та мовних прав і подальшого загострення міжетнічних конфліктів у міжвоєнній Польщі.

У контексті висвітлення концептуальних засад внутрішньої політики II Речі Посполитої, зокрема щодо врегулювання питання національних меншин, варто розуміти позицію щодо них провідних польських політичних сил того часу.

Слід зазначити, що від початку існування II Речі Посполитої і до травневого перевороту 1926 р. основні засади національної політики кілька разів змінювалися разом із урядами. До листопада 1922 р., коли відбулися вибори до Сейму і Сенату, проблеми національної політики поступалися проблемам ведення військових дій та вирішення їх економічних наслідків, і якщо й розглядалися, то лише в контексті міжнародного геополітичного виміру та проблеми формування повоєнних кордонів. [39; С.105] Після ж певного врегулювання зазначених проблем, розв'язання національного питання у II Речі Посполитій постало досить гостро і не сходило з порядку денного аж до початку II світової війни. Не зайвим буде зазначити, що різне бачення стосовно питання нацменшин провокувало численні суперечки між основними політичними таборами.

Однією з найбільших та найвпливовіших партій того часу була Національно-демократична. Її провідний політик та ідеолог польського націоналізму Р.Дмовський, а також його прибічники (Є.Гертих, С.Грабський, Й.Бартошевич та ін.), вбачали врегулювання національного питання завдяки

інкорпораційній політиці. Щоправда стосовно євреїв та німців вони були переконані, що ті не зможуть інтегруватися в польську політичну спільноту як меншини з високим рівнем національної свідомості, а отже, мають залишити межі Польщі. [64; С.87] Натомість стосовно литовців, білорусів та українців була зовсім інша риторика: Р.Дмовський визнавав їхню культурну окремішність, однак він не вірив у їхню спроможність збудувати власні національні держави. Ба більше, ці народи він вважав «гіршим сортом поляків» й був переконаний у можливості їхньої суцільної асиміляції у польській культурі. [102; С.13] Тому, на думку ендеків, Польській державі необхідно було інкорпорувати стільки східних земель, скільки вона буде здатна це зробити, з їх подальшою колонізацією та перетворенням країни на мононаціональну державу. Заради справедливості варто зазначити, що процес асиміляції, на думку Р. Дмовського, мав відбуватися без приниження гідності нетитульних культур, що сприяло б формуванню лояльного ставлення до польської держави. [64; С.87-88] Звісно ж, на практиці цього рідко дотримувалися, а відтак лояльності до польської влади з боку національних меншин більше не ставало.

Дещо інше бачення щодо вибудовування багатонаціонального суспільства мала ще одна провідна політична сила того часу – Польська партія соціалістична (PPS). Ще на початку XX ст. група її представників, згуртованих навколо Ю.Пілсудського, висунула концепцію створення держав Литви, Білорусі та України, які відокремили б Польщу від Росії і водночас політично, військово та економічно пов'язали б з Польщею. Передбачалося, що приєднання до майбутньої федерації відбуватиметься на добровільних засадах, а головним будівничим цієї політичної спільноти націй будуть поляки. [102; С.16] У такому контексті сприйняття соціалістами сусідніх націй було не надто відмінним від позиції націонал-демократів. Ю. Пілсудський зараховував їх до «неісторичних» націй, для яких польське лідерство є природною необхідністю.

Тому очікувалося, що політичні еліти цих суспільств природно оберуть федеративний зв'язок із Польщею. [101; С.10]

Один із представників ППС, Т. Голувко, виступаючи за концепцію федералізму, зауважував, що політика асиміляції непольського населення хоч і видається простішою справою, однак не є ефективною. А враховуючи, що в певних регіонах національні меншини становили більшість населення, було б абсурдно думати, що їх всіх вдасться асимілювати, це б призвело лише до зростання ненависті до Польщі. Натомість його бачення щодо врегулювання національного питання базувалось на впровадженні такої політики, завдяки якій нацменшини *«вважали би відокремлення від Польської держави своєю поразкою...»*, щоб вони *« ... полюбили Польщу, дали їй мільйони вірних, жертовних і патріотичних громадян»*. Досягнення такого результату він вбачав у наданні національним меншинам повної свободи і можливості розвитку, *«але в такій формі , щоб ці свободи не ослаблювали, а навпаки зміцнювали Польську державу.»* [28; С.18-22] ППС же зобов'язувалась *«боротися за те, щоб кожна національність у Польщі мала свободу національного розвитку, аби кожен громадянин Польської Республіки був справді її рівноправним членом.»* [28; С.72]

Інші політичні угруповання того часу схилилися до однієї або другої концепції. Або ж, як, наприклад, представники Польської народної партії «П'яст» (PSL – «Piast») в процесі творення польської державності шукали поглядів, які були б десь посередині від того, що пропонували націонал-демократи та федералісти. Один з представників ПСЛ, В.Вітос, визнавав переваги утворення країн, які б відокремлювали Польщу від Росії, натомість вважав, що до них не може бути приєднаний жодна частина польської землі. Однак, уже після відновлення незалежності Польщі найважливішим для ПСЛ «П'яст» стало зміцнення польських володінь завдяки військовому та цивільному осадництву, ефективному управлінню, боротьбі з відцентрованими прагненнями білоруського й українського народу та його колонізація. Всупереч

програмним деклараціям про забезпечення громадянської рівності слов'янських меншин, ПСЛ «П'яст» виступала за обмеження їхніх виборчих прав, а відтак і впливу на хід державних справ. [101; С.12]

Варто зазначити, що хоч серед польських провідних політичних кіл існувало кілька векторів руху стосовно врегулювання питання нацменшин, та все ж на практиці домінувала інкорпораційна концепція. Навіть травневий переворот 1926 р. і прихід до влади прихильників Ю.Пілсудського з концепцією федералізму («прометеїзму») не внесли радикальних змін у вирішення національного питання. Щоправда, у національній політиці пілсудчики використовували все ж більш гнучку порівняно з ендеками тактику, зокрема, обіцяли національним меншинам створити належні умови для культурної та господарської діяльності, підтримувати їхні інтереси за умови лояльного ставлення до держави. Однак, як і їхні попередники, пілсудчики не полишали основної мети – колонізації етнічних груп і зміцнення польськості на теренах, які мали важливе стратегічне значення. [83; С.76] Такої політики польські урядовці дотримувалися протягом 1926–1935 рр., однак через відсутність комплексних засад вирішення національної проблеми не увінчалася успіхом. Відтак відбулася еволюція державного устрою в напрямі тоталітаризму, що яскраво проявилася після 1937 р., зумовила перетворення політики «зміцнення польськості» на офіційну доктрину правлячих сил і призвела до загострення міжетнічних конфліктів у державі. [83; С.80]

Отже, відновлена після Першої світової війни Польща постала як багатонаціональна держава, де меншини становили понад третину всього населення. Відтак одним з найголовніших викликів II Речі Посполитої стало врегулювання їхніх прав. Перші спроби їх законодавчого окреслення відбулися унаслідок підписання Малого Версальського трактату, а згодом і укладання «березневої» Конституції 1921 р., що відзначилася широкими гарантіями забезпечення демократичних прав і свобод усім громадянам Польщі. Натомість у ході суспільно-політичних змін, зокрема травневого перевороту 1926 р.,

риторика влади стосовно національних меншин дещо змінилася, свідченням чого стало усунення з нової, «квітневої», Конституції 1935 р. будь-яких згадок про права нацменшин. До того ж держава впевнено набувала авторитарних рис, за умови яких широкі права національних меншин були просто не можливі.

Попри актуальність національної проблеми протягом усього періоду існування II Речі Посполитої та наявність різних концепцій щодо її врегулювання (інкорпораційної та федераційної), жодна з них не змогла привести до мирного співіснування національних меншин в одній державі. Домінування на практиці асиміляційної стратегії продемонструвало справжні погляди польської влади на національні меншини – не як на рівноправних громадян держави, а радше як на елемент, що підлягає підкоренню та поступовому злиттю з польською нацією.

Таким чином, запропонована Польською державою модель національної політики не продемонструвала здатність до побудови суспільства на засадах рівності та взаємоповаги.

РОЗДІЛ 3 УКРАЇНЦІ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ II РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Попри тимчасову втрату власної державності, політичне життя українців у міжвоєнній Польщі не припинилося. Незважаючи на обмеження та тиск з боку влади, українська спільнота зуміла зберегти активну політичну позицію й розгорнути широку мережу партійних організацій, що діяли на західноукраїнських землях. Значно більша, порівняно з підрадянською Україною, можливість для легальної політичної діяльності сприяла формуванню багатогранного середовища, у якому різні сили – від лояльних до держави до радикально опозиційних – шукали шляхи відстоювання українських інтересів. У рамках загальної системи політичного устрою II Речі Посполитої українці намагалися вибороти своє місце, використовуючи як парламентські механізми, так і позапарламентські форми політичної боротьби. Ця активність була не лише проявом національного самозбереження, а й формою протистояння політиці асиміляції, що проводив уряд.

Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), засноване 1925 р. у Львові на чолі з Д. Левицьким, було найчисельнішою та найвпливовішою легальною політичною силою західноукраїнського населення у складі II Речі Посполитої. Партія сформувалася як поміркована ліберальна сила центристського спрямування, яка у своїй програмі обстоювала право українців на національне самовизначення, соціальну справедливість і демократичний устрій. Основною метою УНДО була побудова самостійної соборної Української держави, при цьому в політичних деклараціях підкреслювалося, що такі прагнення не суперечать інтересам Польщі, а західноукраїнські землі є органічною частиною Великої України. [67; С.140] Провід партії сформували представники національної інтелігенції – адвокати, вчителі, лікарі, журналісти, кооператори, духовенство та заможне селянство. [47; С.156] Досить швидко УНДО здобуло контроль над ключовими структурами українського громадського життя: товариством «Просвіта»,

Ревізійним союзом кооперативів, Центросоюзом, а також над найвпливовішими медіа – передусім щоденником «Діло» і партійним тижневиком «Свобода». [53; С. 208]

Ще однією легальною українською політичною силою того часу була Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) лівоцентристського спрямування на чолі з Л. Бачинським та І. Макухом. Її програмні засади передбачали створення самостійної Української трудової республіки, соборність українських земель, передачу влади до рад працюючого народу, обмеження приватної власності, а також об'єднання селян і робітників задля досягнення соціального та національного визволення. Якщо у 1920-х рр. УСРП орієнтувалася на створення єдиного соціалістичного фронту українських партій, то в 1930-х рр. змістила акценти на згуртування всіх національних сил. Протягом усього міжвоєнного періоду партія стояла в опозиції до польської влади, відкидаючи можливість будь-яких компромісів. [67; С.142]

У лівоцентристському сегменті національно-державницького руху діяла також Українська соціал-демократична партія (УСДП), яка прагнула утвердження незалежної соборної української соціалістичної держави та намагалася поєднати національну ідею з марксистською ідеологією. Після поразки визвольних змагань і на тлі українізаційної політики в УСРР партія зазнала ідейної трансформації: у 1923–1924 рр. під впливом Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ/КПЗУ) вона перейшла на прокомуністичні позиції. Проте поєднання соборницьких орієнтацій із прихильністю до радянської моделі стало причиною репресій з боку польської влади, що згодом призвело до офіційної ліквідації партії 30 січня 1924 р. Лише у 1928 р. вона змогла відновити свою діяльність, однак після цього УСДП поступово дистанціювалася від комуністичного табору. Вона почала критично оцінювати суспільно-політичну реальність в УСРР, хоча й зберігала певні радянофільські ілюзії. Українські соціал-демократи послідовно виступали проти польської

політики на західноукраїнських землях, залишаючись у руслі ідей національного самовизначення. [67; С.142]

Загалом, УНДО, УСРП та УСДП були найвпливовішими політичними партіями в тогочасному західноукраїнському суспільстві – т. зв. «легальною опозицією» польській владі. [47; С.156]

Поряд з ними існували і нелегальні політичні організації, котрі теж мали чималу групу прихильників. Такою зокрема була ліворадикальна Комуністична партія Західної України (КПЗУ), що виникла у 1923 р. внаслідок перейменування Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Вона була складовою частиною Комуністичної партії Польщі, однак зберігала широку автономію. У 1920-х рр. прорадянські настрої мали досить помітну підтримку серед західноукраїнського населення, що пояснюється кількома чинниками: антиукраїнською політикою польської влади, політикою українізації, яку проводили більшовики в УСРР, а також привабливістю нової економічної політики. КПЗУ вдало експлуатувала соціальні конфлікти, які нерідко набували національного забарвлення – передусім польсько-українського, що витікало з домінування поляків серед землевласників і українців серед селян. Основною ідеєю партії була соціалістична революція, яка мала б об'єднати робітників і селян з етнічної Польщі та Західної України, а кінцевою метою – приєднання західноукраїнських земель до УСРР. [72; С.176]

КПЗУ діяла у підпіллі, водночас прагнула до формування легальних масових організацій. Так, у 1924 р. вона взяла під свій контроль Українську соціал-демократичну партію (УСДП), а найбільшим її успіхом стало створення у 1926 р. легального Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання («Сель-Роб») – партії прокомуністичної орієнтації, яка досягла значного впливу, особливо на Волині. Воно взяло на озброєння гасла ліквідації поміщицького, державного та церковного землеволодіння, соціалізації фабрик та заводів. Попри заборону польською владою у 1932 р., організація продовжувала діяти у підпіллі. [72; С.176-177]

Попри певний успіх, уже на початку 1930-х рр. позиції КПЗУ почали стрімко занепадати. Згортання політики українізації, масові репресії, терор проти її носіїв та Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР радикально змінили сприйняття радянського режиму західноукраїнського населення, підриваючи ідеологічні позиції радянофільства, носієм якого виступала КПЗУ. Реорганізована на IV з'їзді (жовтень–листопад 1934 р.) і «очищена» органами держбезпеки СРСР від націонал-комуністичних елементів, партія втратила соціальну базу й ізолювала себе від інших українських політичних сил – передусім націоналістичних і націонал-демократичних. У її складі, особливо в керівництві, почали домінувати євреї та поляки. Відтак КПЗУ стала інструментом пропаганди успіхів радянського соціалізму та засобом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». У 1938 р. було розпущено Комуністичну партію Польщі, а разом із нею була ліквідована КПЗУ. [117]

На тлі розчарування в легальних методах боротьби, частина українців вдалася до підпільної діяльності. У липні 1920 р. у Львові з ініціативи членів Стрілецької ради Січових стрільців М. Матчака і Я. Чижа було створено Українську військову організацію (УВО), яку очолив Є. Коновалець. [72; С.178] Організація виступала за створення української самостійної соборної держави незалежно від її політичного устрою. Її ідеологія базувалася на принципах націоналізму й безкомпромісного спротиву як польській, так і радянській владі. 31 серпня 1920 р. на з'їзді у Празі було затверджено основні завдання УВО: підготовка до загальнонаціонального повстання, мобілізація населення до боротьби та поширення духу непримиренності до окупантів. [53; С.211] УВО активно діяла на теренах Східної Галичини. До її лав долучались не лише колишні військові, а й молодь, інтелігенція, селяни та робітники. [69; С.413]

У середині 20-х рр. на тлі радикалізації націоналістичних настроїв, що зокрема були викликані несприятливим становищем українців у Польщі, почали виникати нові націоналістичні групи, створені здебільшого студентською молоддю. Зокрема, у 1925–1926 рр. у Львові постає «Союз

української націоналістичної молоді», а в Подєбрадах (Чехословаччина) – «Легія українських націоналістів» під проводом М. Сціборського. Влітку 1927 р. ці організації об'єдналися, а восени того ж року в Берліні відбулася конференція українських націоналістів за участі представників УВО. На ній було висунуто пропозицію про створення єдиної структури націоналістичного руху, що мала об'єднати всі наявні організації, включно з УВО. Для підготовки установчого з'їзду було сформовано Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з Є.Коновальцем. [72; С.179]

Перший конгрес ОУН відбувся 28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні. Він проголосив створення нової революційної організації, ухвалив її програмні та організаційні засади, обрав керівництво: Є. Коновалець – голова, М. Сціборський – заступник, В. Марганець – секретар. [80; С.106] Хоча УВО формально увійшла до складу ОУН, вона ще певний час діяла як її бойове крило, зберігаючи автономію до середини 1930-х років. [72; С.179]

ОУН не функціонувала як звичайна політична партія, а постала як ідеологічно зорієнтований, законспірований революційний рух із військовими рисами. Організація ставила за мету відновлення української державності шляхом безкомпромісної боротьби. Її ідеологічним підґрунтям став інтегральний націоналізм у версії Д. Донцова, що стверджував ідею боротьби як природного стану між націями. Українська нація вважалася абсолютною цінністю, а незалежна Україна – найвищою метою, для досягнення якої виправдані будь-які засоби. [80; С.106]

Практична діяльність ОУН базувалася на концепції «перманентної революції», що передбачала безперервні збройні акції проти Польської держави. Особливо вони активізувалися після призначення С.Бандери крайовим провідником на західноукраїнських теренах. У передвоєнні роки організація налічувала до 40 тис. учасників. Її зростанню сприяли посилення польського тиску, розчарування у легальних партіях і західних демократіях, а також відторгнення радянського режиму. [80; С.106]

Загалом, можна простежити, що серед західноукраїнських партій у II Речі Посполитій виділилося кілька основних ідеологічних напрямів: помірковано-демократичний, соціалістичний, комуністичний і націоналістичний. Їхня діяльність варіювалася від легальної до нелегальної, а подекуди й підпільної боротьби проти польського режиму. Слід зауважити, що центром політичної активності здебільшого виступала Східна Галичина, де внаслідок історичних умов – передусім досвіду легальної політичної боротьби в межах Австро-Угорщини – зберігався високий рівень національної та громадянської свідомості. Натомість українці Волині та Полісся, які перебували в Російській імперії, мали менш розвинену політичну культуру, що в подальшому позначилося на характері партійної активності у регіоні. Влада II Речі Посполитої свідомо підтримувала цей штучний поділ, котрий увійшов в історію як «сокальський кордон». Метою цього підходу було не допустити консолідації українців, які проживали на території Польської держави та протиставити їх одне одному. [80; С.103] У цьому контексті особливої ваги набуває питання участі українських партій у польських Сеймі та Сенаті. Саме парламентська діяльність стала для низки українських політичних сил не лише інструментом захисту прав українського населення у II Речі Посполитій, а й засобом збереження національної ідентичності, культурного поступу та самоврядування в умовах політичного і правового тиску. Хоч ця боротьба рідко приносила практичні результати й не захищала від фактичної дискримінації, сама можливість легально протестувати і захищати свою людську та національну гідність вигідно відрізняла українців Польщі від радянських громадян. [58; С.136]

Згідно з основними державними нормативно-правовими актами, кожен громадянин Польщі міг брати участь у виборах до парламенту та бути обраним. Навіть після воєнного перевороту 1926 р., який здійснив Ю. Пілсудський, закони зберігали силу, хоча й тлумачилися вони здебільшого на користь поляків. [80; С.103]

Участь у польському парламентаризмі розпочалась для українців з виборів у листопаді 1922 р. За задумом уряду, ці вибори мали відіграти вирішальну роль у закріпленні анексії Східної Галичини, приєднаної до Польщі внаслідок українсько-польської війни 1918–1919 рр. Участь українців у виборах мала засвідчити їхню лояльність та прагнення бути частиною Польської держави. [58; С.138] На таке рішення українці відповіли бойкотом. Є.Петрушевич та УВО закликали українців не брати участі у виборах, оскільки у Східній Галичині Польща вважалась окупантом. Відтак, за результатами голосування, лише 38,2% виборців Східної Галичини взяли участь у виборах до Сейму, а до Сенату – 35,3%. Тоді з українських списків – Української партії праці, Української партії хліборобів та Української аграрної партії – було обрано 5 послів. Зовсім іншою була ситуація на Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі. Бойкот виборів тут вважали недоцільним, адже суверенітет Польщі над цими землями був закріплений Варшавським договором 1920 р. та Ризьким мирним договором 1921 р. [58; С.139] Місцеві українські політики вирішили взяти участь у виборах у складі Блоку національних меншин (БНМ) разом із єврейськими, німецькими, білоруськими та російськими організаціями. За результатами виборів БНМ набрав більшість голосів, унаслідок чого до Сейму пройшли 20 українців, а до Сенату – 6. [58; С.140]

Парламентські вибори 1922 р. мали для українського населення неоднозначні наслідки. Бойкот виборів українцями Галичини перешкодив уряду створити ілюзію «добровільного приєднання» регіону та показав, що більшість його населення не визнає польську владу легітимною. Водночас сам факт відносно успішного проведення виборів засвідчив здатність влади стабілізувати ситуацію, що стало підставою для держав Антанти визнати східні кордони Польщі в березні 1923 р. Тобто результат виборів у Східній Галичині виявився радше на користь Польщі. Водночас українські політичні сили Волині, Холмщини та Полісся, виступивши спільно на виборах, завдали

поразки польським партіям, підтвердили український характер цих територій і сформували доволі значне представництво в Сеймі та Сенаті. [58; С.140]

Наступні вибори відбулися 1928 р. і мали особливе значення для українських земель у складі Польщі, адже вперше в них взяла участь більшість західноукраїнського населення. У них вбачали своєрідний плебісцит, що мав підтвердити або спростувати правомірність польського суверенітету над територіями, приєднаними силою у 1918–1919 рр. До виборів долучилися майже всі політичні партії та угруповання. Найбільшу вагу мало УНДО, яке претендувало на роль провідника всього українського суспільства. Ліве крило національного табору представляла Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), а близька до неї група діячів розпущеної Української соціал-демократичної партії (УСДП) намагалася відновити свою діяльність навколо газети «Вперед», дистанціюючись від комуністів. Підпільна КПЗУ брала участь через контрольовані легальні організації, зокрема через Сельроб. [58; С.145] Унаслідок виборів УНДО здобуло найбільшу підтримку серед українців, отримавши близько 600 тис. голосів. Загалом, до Сейму було обрано 46 українців із Галичини, Волині та Полісся, до Сенату – 11.

Як і в попередній каденції, в парламенті 1928–1930 рр. українські парламентарі поділялися на три основні «орієнтації». Першу, «орієнтацію на власні сили», представляли УНДО та УСРП. Друга група, з орієнтацією «на Схід», складалася з Сельробу та Української партії праці (УПП), які пропагували прорадянські погляди. Третю орієнтацію, «на Варшаву», представляли українські послы з Безпартійного блоку (ББ), які підтримували співпрацю з польською владою. [58; С.152]

Чергові вибори відбулися у листопаді 1930 р., що припали на час масових українських саботажів та польської політики «утихомирення» – пацифікації. Репресії торкнулися не лише сіл, а й українських політиків, зокрема 30 колишніх послів і 3 сенатори (більшість – представники УНДО) були ув'язнені у Берестейській фортеці, яка в той час виконувала роль військової в'язниці.

Заарештовані опозиціонери провели всю виборчу кампанію в ув'язненні, де їх піддавали різним знущанням і приниженням. Відтак напередодні виборів український блок фактично залишився без політичного проводу. [58; С.153] Та все ж, за результатами голосування 28 українців було обрано до Сейму і 6 – до Сенату. Порівняно з 1928 р., опозиційне українське представництво скоротилося більш ніж удвічі. Вибори, проведені в умовах репресій, не були вільними й не відображали справжньої волі виборців. Проте і за цих обставин українським партіям вдалося сформувати досить сильне парламентське представництво, яке до 1935 р. зберігало значення провідного центру українського політичного життя. [58; С.155]

Основна діяльність українських парламентарів за всіх каденцій здебільшого зосереджувалася на захисті прав українців у II Речі Посполитій, послідовно виступаючи проти дискримінаційної політики польської влади. Вони підтримували розвиток освіти та культури через законодавчі ініціативи, домагалися рівноправ'я української мови в офіційній сфері. У межах аграрної політики українські депутати виступали за справедливую реформу, що враховувала б інтереси українського селянства й протидіяла колонізаційній політиці. У парламенті українські партії здебільшого займали опозиційну сторону до антиукраїнських урядових ініціатив, подаючи інтерпеляції та запити, викриваючи політику насильницької асиміляції та мобілізуючи громадську думку для її протидії. Так, зокрема, Сейм 26–27 січня 1931 р. обговорив внесений Українським клубом проєкт постанови у справі «пацифікації», який передбачав створення надзвичайної сеймової комісії для розслідування справи, покарання винних і відшкодування збитків потерпілим. Однак, Сейм не тільки відхилив проєкт, а й визнав дії державної влади «обґрунтованими й необхідними». Частина керівництва УНДО, вважаючи, що польсько-українська конфронтація веде у безвихідь, стала шукати компромісу з владою. [58; С.156]

Значну роль в українсько-польському зближенні відіграв заснований 1932 р. В.Бончковським «Польсько-український бюллетень» (польською мовою). Польські публіцисти на його сторінках закликали громадськість відкинути намагання національної асиміляції українців. Вони пропонували, щоб зі шкільних підручників був вилучений зміст, який зачіпав українську національну гідність, а зі шкільної програми – книжки, що принижували українське населення та заперечували мужність бійців УГА, котрі боролися за волю своєї Батьківщини; вимагали вільного використання української національної символіки та офіційного дозволу на виконання патріотичних пісень. Часопис давав змогу пропагувати українську справу і самим українцям. На його сторінках виступали С.Баран, С.Хруцький, В.Дорошенко, Б.Лепкий, І.Кедрин-Рудницький, В.Кубійович та інші діячі української громади. [113] Ця спроба була важливим кроком на шляху до врегулювання польсько-українських відносин, однак вона не змогла вплинути на кардинальні зрушення у політичній площині. До того ж відбувалося поступове згортання демократичного парламентаризму в Польщі, а сама держава впевнено рухалась в бік авторитаризму.

Окремої уваги потребує те, що на середину 30-х рр. XX ст. напруженість між сторонами значно зросла через те, що 15 червня 1934 р. оунівцем Г.Мацейком було вбито міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького «... *за те, що він – з доручення Йосифа Пілсудського – був керманичем усієї екстермінаційної політики супроти українців.*». Саме Б.Перацький був дотичний до організації на Галичині пацифікації 1930 р., про котру детальніше йтиметься в наступному розділі, а також за його ініціативи 2 березня 1934 р. Рада Міністрів створила «Комітет для справ національностей», котрий мав керувати подальшою полонізацією національних меншин II Речі Посполитої. [63; С.10] Тому не дивно, що серед українських радикальних кіл виникають ідеї фізично покарати кривдників свого народу.

Згідно з даними польських спецслужб, котрі демонструє у своєму дослідженні О.Разиграєв, рішення про фізичну ліквідацію Б. Перацького було прийнято ОУН ще наприкінці 1930 р. у Празі. А більш ніж за півроку до замаху військова розвідка передала правоохоронцям документи, які були вилучені в Празі й містили відомості щодо підпільної діяльності ОУН, зокрема й про запланований замах на міністра внутрішніх справ. Натомість поліція з цими матеріалами не ознайомилася, оскільки у слідчій службі не було тих, хто знав українську мову і відповідно міг прочитати написане. [82; С.213] Відтак замах на міністра можна вважати суттєвим упущенням з боку польських спецслужб.

«У зв'язку з убивством польського міністра внутрішніх справ, Б.Перацького, розпочато по цілій Галичині нову нагінку за українськими революціонерами. Нема сумніву, що Польща використає цей момент для дальшого нищення культурного й економічного українського життя.»— влучно констатували редактори газети «Свобода». [20] Адже внаслідок ретельного розслідування вбивства було заарештовано близько восьмисот осіб, серед яких і керівництво ОУН. Над учасниками атентату з 18 листопада 1935 р. по 13 січня 1936 р. тривав судовий процес у Варшаві і завершився трьома вироками до страти, які потім були замінені на довічне ув'язнення (С. Бандера, М. Лебідь, Я. Карпинець), та двома вироками до довічного ув'язнення. Сотні оунівців засудили до ув'язнення від 7 до 15 років. [80; С.106] Водночас польська влада цим не обмежилася. Уже за два дні після вбивства, 17 червня 1934 р., було видано розпорядження президента Польщі І.Мосціцького *«У справі осіб, що загрожують безпеці, спокою та публічному порядку»*. Згідно зі статтею 1, *«Особи, діяльність чи поведінка яких дають підстави вважати, що вони становлять загрозу порушення громадської безпеки, спокою чи порядку, можуть бути затримані та примусово поміщені до місць відокремлення, не призначених для засуджених чи затриманих за вчинення злочинів осіб.»* Стаття 2 надавала право видавати розпорядження щодо затримання особи і скерування її до місця відособлення представнику загальної адміністрації,

виконавчу функцію мав здійснювати слідчий суддя. Термін перебування в такому місці, згідно зі статтею 4, мав тривати 3 місяці, але, враховуючи поведінку особи, міг бути продовжений ще на аналогічний строк. [30]

Таке місце «відокремлення» постало на Поліссі у містечку Береза Картузька. Серед основних внутрішньополітичних причин, що призвели до утворення табору, польський дослідник М.Шрефель виділяє суспільно-політичний чинник – прихід у 1926 р. до влади санаційного режиму, котрий позначився переслідуваннями та репресіями стосовно опозиції, комуністів та націоналістів; а також національно-етнічний чинник – наростання терористичних актів з боку українських націоналістів, згуртованих довкола ОУН, у зв'язку з невдоволенням політикою польської влади. [107; С.210-211] Дослідники доцільно пов'язують створення табору в Березі Картузькій також і з загальною суспільно-політичною тенденцією 30-х рр. ХХ ст. в Європі, а не лише з внутрішньополітичними проблемами Польщі. На цей час припадає певний регрес демократії та спостерігається стрімкий розвиток тоталітарних та авторитарних систем. Так, у Німеччині у 1933 р. до влади приходить А.Гітлер, Італією від 1922 р. керує Б.Мусоліні, а в Угорщині як регент при владі перебуває М.Горті. У зв'язку з несприятливою для демократії та захисту прав людини суспільно-політичною ситуацією 30-х рр. ХХ ст., у деяких країнах починають повставати концентраційні табори. [107; С.209]

Враховуючи вищезгадані причини, залишалось лише питанням часу, коли на теренах Польщі повстане концтабір. Вбивство міністра Б.Перацького цей момент значно прискорило.

Двері «місця відособлення» («miejsca odosobnienia»), як офіційно називали табір в Березі Картузькій, було відчинено на початку липня 1934 р. Серед перших в'язнів – переважно члени ОУН та польського Національно-радикального табору (ОНР). [110; С.38] Також «Gazeta Polska» повідомляла про ув'язнення кількох представників Молодіжної секції Національної партії (Sekcja Młodych Stronnictwa Narodowego) та комуністів. [32]

Шлях ув'язнених до табору в Березі Картузькій починався з місцевого арешту, де їм повідомляли про мету затримання та зобов'язували підписати заяву про направлення до «місця відокремлення». Без рішення суду заарештованих везли на потязі під конвоем поліції до станції Блудень, що за 5 км від пункту призначення. Звідти вони пішки супроводжувалися до табору. [110; С.38-39] На його території розташовувалися два триповерхові корпуси (окремо для поліції та ув'язнених), оточені рядами колючого дроту, кулеметними гніздами з прожекторами. Також розміщувалися лазня, водопостачальні установки, господарські будівлі та житло для персоналу. Весь комплекс було огорожено високим парканом із кільчастим дротом. [13; С.252]

Умови, які панували в таборі були покликані зламати в'язня психологічно та фізично. Після прибуття затримані проходили реєстрацію, ознайомлювалися з правилами табірної життя та отримували свій порядковий номер. Далі – протягом двох-трьох тижнів вони перебували у спеціальному приміщенні для новоприбулих, яке характеризувалося відсутністю меблів та обігріву. Упродовж дня ув'язнені повинні були виконувати фізичні вправи або стояти в камері обличчям до стіни, нерідко до них застосовували засоби психологічного тиску та фізичні покарання. Після «адаптаційного» періоду в'язні скеровувалися до камер загального характеру. [82; С.217]

Режим у таборі в Березі Картузькій був надзвичайно суворим. День розпочинався о 4-й годині ранку з гігієнічних процедур, прибирання та сніданку, після чого відбувалася збірка й рапорт. Робочий день тривав з 6-ї до 18-ї години з двогодинною перервою на обід; вечеря та миття посуду припадали на 18:00–19:00, а день завершувався о 19:30. Харчування було недостатнім і одноманітним: попри формально визначений тижневий раціон, у дійсності в'язні здебільшого отримували каву з хлібом на сніданок та рідку кашу чи суп на обід і вечерю; єдиним поживним елементом була порція чорного, часто зіпсованого хліба, що призводило до систематичного виснаження. [82; С.217] Праця була фізично важкою й багатопрофільною:

в'язнів розподіляли на допоміжні кухонні роботи, внутрішнє обслуговування табору або до спеціалізованих ремісничих бригад. Найбільшу частину спрямовували на т. зв. «вимарш у поле» – щоденні примусові роботи за межами табору, на відстані 3–6 км. [9; С.35] У суботу праця тривала до полудня, після чого проводили банні процедури та прання. [9; С.59] У неділю у в'язнів наступав відносний відпочинок – дозволялося проводити богослужіння, читати та писати листи. [9; С.63] Але, звісно, такі «розкоші» здебільшого були доступні лише для тих, хто дотримувався табірному уставу та дисципліни.

Окрім тяжких умов утримання та виснажливої фізичної праці, що самі по собі були серйозним випробуванням для організму, в'язні Берези Картузької страждали від системи покарань, що ґрунтувалася на свідомому приниженні людської гідності та зумисному фізичному та психічному виснаженні. Табірна адміністрація формально керувалася затвердженим переліком дисциплінарних стягнень, серед яких – догана, позбавлення права читати книжки на два тижні, тимчасова або повна заборона листування з родичами та отримання харчових передач, зменшення порції їжі на тиждень, семиденний «піст» на хлібі та воді, позбавлення постелі (т. зв. «кара твердого ложа»), а також ув'язнення в карцері до семи днів. [107; С. 216]

Утім, табірні наглядачі нерідко вдавалися і до свавільного насильства, перевищення повноважень і систематичних катувань. Крім щоденного виконання примусових фізичних вправ («жабка», «плитке сидання», «штурмове падання», «лаження на чвораках») під наглядом табірної варти, [10; С.63-65] в'язні потерпали від побиття гумовими палицями, що залишали на тілі синці, рани й крововиливи. За свідченнями в'язнів, зокрема і українських, найжорстокішими знущаннями вирізнялися комендант табору підінспектор Б.Грефнер і комендант блоку Ф.Марковський. Першого Т. Бульба-Боровець описував як *«череватого низького кретина з грубими окулярами на рило-носі [...] справжній гіпопотам»*, а другого – як *«божевільного садиста»*, який не міг прожити й хвилини, *«щоб когось не вдарити гумою або чоботом у живіт»*.

[17] Не вирізнявся добротою до в'язнів і поліський воєвода В.Костек-Бернацький, за сумісництвом один із організаторів табору. Його С.Мацкевич називає «хворобливим садистом», котрий «з замилюванням видумував тортури, називаючи їх, зі справжньою насолодою дегенерата пестливими назвами.» [9; С.178]

В умовах табору в Березі Картузькій суворо заборонялося будь-яке спілкування між в'язнями, і саме порушення цієї тиші найчастіше ставало приводом до фізичного покарання. Особлива увага була прикута до української мови. За спогадами в'язня, *«Як у кожній польській в'язниці, так і в Березі всі українські націоналісти у розмовах з адміністрацією вживали принципово тільки української мови. За це приходилось нам солоно платити»*. Вже з перших днів існування табору будь-яке українське слово ставало підставою для побиття й знущань з боку поліції, [9; С.66-67] хоча офіційна заборона на використання інших, окрім польської, мов з'явилася значно пізніше. Карали навіть за використання українських числівників під час розрахунку в дволаві: *«Поліцаї «казились» при числах «три, п'ять, вісім» і повторюванні в дальших десятках»*, – згадував В.Павук. [13; С.254] В'язні мали говорити польською, а будь-яке порушення цієї вимоги супроводжувалося фізичними покараннями. Характерним прикладом таких репресій стало побиття сімнадцятирічного гімназиста Т. Небожука за те, що під час переклички він промовив слово «три» українською. [3; С.14] Загалом, про ставлення до українських в'язнів у Березі Картузькій промовисто говорять слова коменданта табору Б.Грефнера: *«Що ж до українців, [...] Я їх і цілу цю гайдамаччину так ненавиджу, що я їх усіх з приємністю повивішував би, а деяких з них, що є тут у Березі, то різав би на кусники.»* [3; С.27]

Поряд з фізичним насиллям було, звісно, місце і психологічному. Український в'язень В.Янів з цього приводу писав: *«Та гірше ран печуть обид жаливи: / Матіркування підле, – погірдливе, / Блювання сороміцьких слів*

лайливих.» [9; С.145] Наглядачі свідомо принижували гідність ув'язнених, використовуючи їхню безпорадність як інструмент морального тиску.

Перші два роки Береза Картузька слугувала місцем для утримання лише політичних в'язнів. Натомість від 1936 р. її характер змінився. Окрім польських та українських націоналістів, радикальних людовців і комуністів, тут почали з'являтися спекулянти, злочинці та особи без громадянства. Наприкінці квітня 1939 р. до табору потрапили члени «Карпатської Січі». [107; С.217] Концентраційний табір у Березі Картузькій функціонував до 18 вересня 1939 р. За роки його існування через нього пройшло близько 10 тис. осіб, із яких понад 3 тис. – до початку німецько-польської війни. Упродовж перших півтора року діяльності табору кількість українських в'язнів не перевищувала 250 осіб. [115] Проте в останні тижні перед його ліквідацією ця цифра зросла до понад 4 тис. осіб. [13; С.255] З-поміж українських в'язнів, які пройшли табір у Березі Картузькій, зокрема четверо з дев'яти майбутніх генералів УПА – Р.Шухевич, Д.Грицай, О.Гасин та І.Климів.

Очевидним видається той факт, що Береза Картузька не виконала тих завдань, які покладались на неї владою. Як писав один із в'язнів, Б.Гошовський, *«Ні кайдани, ні мури, / Ні катівські тортури, / Ані холод, ні голод, ні лютя – / Гордих дум про свободу / І про щастя народу / У душі непокірній не вб'ють.»* [9; С.151] Як констатував В.Макар, кати виснажили українських націоналістів фізично, але не зламали їх морально. [9; С.199] Тож більшість із них після звільнення повертались до своєї діяльності.

Варто зауважити, що створення табору в Березі Картузькій, і загалом згортання демократичних свобод, викликало чимало критики як серед суспільства, так і серед політичних кіл. На цьому тлі у середині 1930-х рр. керівництво УНДО та польська влада започаткували політику т. зв. «нормалізації» – спробу досягти компромісу між українським національним рухом і Польською державою. Аналізуючи відносини обидвох народів стверджувалося, що обмеження прав і культурного розвитку веде до

послаблення держави, а український терор можна зупинити тільки шляхом поступок українським угрупованням, які лояльні до Польщі. Обидві сторони сподівалися, що взаємна лояльність дозволить знизити напругу й нейтралізувати радикалізм. [47; С.161-162] У межах цього курсу УНДО взяла участь у парламентських виборах 1935 р., здобувши 13 мандатів у Сеймі та 4 – у Сенаті; лідера партії В. Мудрого було обрано віце-маршалком Сейму. Українські депутати сейму голосували за поданий урядом бюджет і військові закони, які мали посилити обороноздатність держави. Як жест у відповідь, польський уряд оголосив амністію значній частині українських політичних в'язнів і надав фінансову підтримку українським кооперативам. [113]

Втім, після смерті Ю. Пілсудського польська політика зазнала змін – влада взяла курс на силове «зміцнення польськості». Попри це, Українська парламентська репрезентація (УПР) ще сподівалась на діалог: у 1937 р. вона подала урядові пам'ятну записку під назвою «Криза нормалізації польсько-українських стосунків», де на підставі численних фактів наголошувалось на відсутності реальних змін. Окрім територіальної автономії УПР вимагала припинення колонізаційної політики, підтримки українських інституцій та рівноправного доступу до державної служби. [58; С.159]

Остаточний розрив відбувся восени 1938 р., коли після розпуску парламенту уряд проігнорував проєкт закону УПР про автономію Галицько-Волинської Землі. У лютому 1939 р. під час обговорення бюджету В. Мудрий заявив, що УПР не голосуватиме за бюджет. Аналогічну заяву в Сенаті зробив сенатор М.Творидло. Це означало офіційне завершення «нормалізації» та повернення УНДО в опозицію. Вона не виправдала сподівань українців і стала прикладом тактичного компромісу, який не привів до суттєвих змін у становищі українського населення. [58; С.161–162]

Отже, попри складні умови, українська спільнота у II Речі Посполитій зберегла активну громадянську позицію та створила розгалужену мережу партійних і громадських структур. Особливу роль у цьому процесі відігравали

такі політичні сили, як Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що надавало перевагу легальним методам політичної боротьби, прагнучи утвердження національного самовизначення українців, соціальної рівності та демократичного ладу з перспективою створення незалежної соборної України; Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), що поєднувала соціалістичні гасла з національними вимогами; підпільна Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка стояла на тому, що соціалістична революція мала б об'єднати робітників і селян, а в подальшому розглядала приєднання західноукраїнських земель до УСРР; а також Організація українських націоналістів (ОУН), метою якої була незалежність України, в боротьбі за яку були виправдані будь-які методи. Кожна з них по-своєму реагувала на виклики часу, відстоюючи права українців у межах Польської держави – хтось через роботу в парламенті, а хтось шляхом радикального спротиву. Участь українських депутатів у Сеймі та Сенаті, хоч і не забезпечила суттєвих змін для української громадськості, однак дозволяла відстоювати власні права, систематично порушувати важливі для українців питання в освітній, релігійній, аграрній сферах та загалом викривати дискримінаційну політику польської влади. Натомість радикальний спротив, як реакція на неефективність легальної політичної боротьби, проявився у численних саботажних акціях, диверсіях, замаху та вбивствах – найрезонанснішим з яких став атентат на міністра внутрішніх справ II Речі Посполитої Б.Перацького.

На цьому тлі особливе місце займає створення у 1934 р. концентраційного табору в Березі Картузкій, що став символом наступу на громадянські свободи й політичні права в умовах згортання демократичних інституцій. Місце, що формально призначалося для утримання осіб, які загрожували державному порядку, на практиці перетворилося на інструмент психологічної і фізичної розправи над опозицією. Такі методи не лише руйнували довіру до держави і поглиблювали міжнаціональну напругу, а й

додатково підживлювали прагнення українських націоналістів до боротьби за самостійність.

У середині 30-х рр. ХХ ст., коли польсько-українська конфронтація значно посилилась, керівництво УНДО та влада II Речі Посполитої започаткували політику т. зв. «нормалізації» – спробу досягти компромісу, що передбачав розширення прав українського населення в обмін на лояльність до держави. Втім, через відсутність реальної підтримки з обох сторін, спроба «нормалізації» швидко втратила актуальність, засвідчивши обмеженість можливостей для порозуміння в умовах недовіри та нерівноправного становища українського населення.

Таким чином, політичне життя українців у міжвоєнній Польщі було позначене як прагненням до інтеграції у легальні механізми впливу, так і глибоким розчаруванням у їх ефективності. Діяльність українських політичних сил демонструє приклад наполегливої боротьби за права свого народу через парламентську та позапарламентську активність. Водночас досвід міжвоєнного періоду засвідчив, що відсутність реального політичного діалогу, намагання вирішити національне питання силовими методами та неспроможність державної влади створити рівноправне середовище для всіх громадян – неминуче призводять до ескалації конфлікту та дестабілізації суспільного життя.

РОЗДІЛ 4 РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ

У процесі утвердження державності територію країни польським урядом було умовно поділено на дві частини: Польщу «А» (етнічні польські землі) та Польщу «Б» («східні окраїни» («kresy wschodnie») – до яких зокрема належали Східна Галичина – охоплювала Львівське, Станіславське та Тернопільське воєводства; Західні Волинь та Полісся – Волинське та Поліське воєводства відповідно; а також Холмщина та Підляшшя – Люблінське воєводство). Польща «А» мала привілейоване становище, сюди спрямовувалися основні інвестиції держави. [80; С.104] Натомість щонайменше 132 тис. км² усіх українських земель, що опинилися у складі Польщі «Б», здебільшого стали для держави новим джерелом сировини, дешевої робочої сили та ринком збуту. [60; С.2]

Слід зазначити, що внаслідок різних політичних перипетій першої чверті ХХ ст., соціально-економічні умови українців були вкрай важкими. Західноукраїнські землі залишались здебільшого аграрними (понад 80 % населення Галичини займалось сільським господарством). До того ж, тут, як і в багатьох регіонах етнічної Польщі, ще зберігались феодальні пережитки, в основі яких лежало зосередження значної земельної власності у руках земельних магнатів, а також безземелля та малоземелля більшості українського селянства. Все ще подекуди залишалися черезсмужжя, вузькосмужжя та сервітути, поширеним видом яких було право селян за певну повинність випасати худобу й заготовляти для себе паливо в лісах поміщика. Практикувались різні форми експлуатації, що базувалися на відробітках і кабалі. Все це служило наглядною ілюстрацією недосконалої аграрної структури. [85; С.12-13] Для розв'язання нагальних аграрних та економічних проблем у перші ж роки після відновлення незалежності влада взяла курс на проведення реформ.

У липні 1919 р. польський сейм ухвалив законопроект під назвою «Основи земельної реформи», котрий став фундаментом для розробки майбутніх аграрних законів (1920 р., 1925 р.). Їхні основні положення зводились до того, що держава зобов'язувалася скуповувати поміщицькі маєтки, нерентабельні господарства та загалом земельні володіння понад норму (300 га), ділити їх на дрібні ділянки (парцели) і продавати через банк усім бажаючим. Щоправда від парцеляції звільнялися високопродуктивні господарства, що мали певну спеціалізацію (насінництво, тваринництво, кормовиробництво тощо). Така реформа передбачала створення сильних, придатних до інтенсивного виробництва селянських господарств, заснованих на праві приватної власності. [88; С.108; 73; С.36] Ще одним важливим напрямом реформ міжвоєнного двадцятиріччя стала реорганізація землекористування. Основним її компонентом була комасація – об'єднання роздроблених земельних ділянок в один наділ і створення на ньому самостійного селянського господарства. Передбачалося, що при комасації будуть проводитися й інші роботи з урегулювання земельного устрою: ліквідація сервітутів, поділ общинних земель, випростання кордонів адміністративних одиниць, виділення місць на цілі громадського використання, меліорація тощо. [88; С.109]

Особливістю проведення земельної реформи на теренах Східної Галичини та Західної Волині було те, що польські політичні кола розглядали її як національно-політичну проблему, в процесі розв'язання якої розраховували перетворити польську національну меншість на більшість і підготувати сприятливий ґрунт для досягнення своїх політичних цілей асиміляції та колонізації українського населення. [85; С.15] Не зайвим буде зазначити, що вже на початку 20-х рр. ХХ ст. одним із перших кроків на шляху до цієї мети стала заборона на вживання термінів «Західна Україна» і «Східна Галичина» (замість них – «Східна Малопольща»), а також «українець», «український» (замість них – «русин», «русинський»). [60; С.3-4] Прикриваючись же земельною реформою, польські уряди проводили планомірну осадницьку

колонізацію. Східна Галичина стала основним районом концентрації цивільного осадництва, особливо популярним було Тернопільське воєводство, куди прибуло близько половини всіх колоністів (здебільшого польських селян з центральної Польщі). Натомість Волинське воєводство було головним районом поселення військових осадників. Тут вони могли отримати в безоплатне користування земельні ділянки до 45 га (але новостворені господарства не можна було ні продавати, ні передавати іншим особам без дозволу уряду протягом 25 років), будівельний матеріал та різний інвентар за заслуги перед польською державою (головним чином за участь у польсько-українській та польсько-радянській війнах). [44; С.129] Поряд з військовими осадниками у Волинському воєводстві поселялися також і цивільні колоністи. Вони, на відміну від військових осадників, відповідно до закону «Про здійснення земельної реформи» від 15 липня 1920 р. мали купувати землю отриману в процесі парцеляції за ринковою ціною. [45; С.51] Загальна кількість розпарцельованих земель на західноукраїнських теренах з 1919 до 1935 р. становила 624 тис. га, з яких на Східну Галичину припадало 315,6 тис. га, а на Волинське воєводство 308,4 тис. га. [85; С.33] Протягом цього ж періоду на території Волинського, Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств було створено близько 41 тис. осадницьких господарств, з них 3569 господарств військових колоністів на Волині. [85; С.48] За міжвоєнне двадцятиріччя польського панування до сільської місцевості на західноукраїнських землях прибуло близько 300 тис. поляків, ще близько 100 тис. – до міст. [60; С.8]

Слід розуміти, що масовий «наплив» поляків на окреслені терени, значно непокоїв українське місцеве населення. Власне, сама парцеляція і пов'язана з нею колонізація впродовж міжвоєнного двадцятиріччя служили постійною причиною ескалації напруженості між українськими селянами та польськими новопоселенцями. У виникненні польських осадницьких господарств українські селяни цілком доцільно вбачали причини свого безземелля. [85; С.101]

Внаслідок осадництва доступ до землі для них був суттєво обмежений (з політичних міркувань). Пріоритет на її купівлю надавався польським осадникам. Лише у середині 1930-х рр. українським селянам формально дозволили брати участь у купівлі землі на рівних умовах, однак численні адміністративні бар'єри фактично зберігали дискримінацію. Землі, які надавали військовим колоністам, часто були громадськими, про що засвідчують численні скарги селян. Як зазначає В.Виздрик, лише у селах Запілля і Городне Любомльського повіту в місцевих селян було відібрано 169 га землі на користь військових осадників. [45; С.50] При цьому варто враховувати той факт, що близько половини галицьких селян мали ділянки, що не перевищували двох гектарів. [57; С.171] Не завадить зазначити, що серед осадників було чимало і таких, які відверто спекулювали на земельних наділах. Отримуючи від держави фінансову допомогу і пільги, колоністи бачили в осадництві можливість для власного збагачення та за першої-ліпшої можливості перепродували землі українським селянам, звісно ж, за значно вищою від ринкової ціною. [43; С.6] До того ж осадники нерідко виявляли зверхність щодо автохтонного українського населення, сприймаючи себе як носіїв «вищої культури». [45; С.50]

Тому не дивно, що таке становище змушувало українців рішуче виступати на захист своїх прав будь-якими методами. Тернопільське воєводське управління у звіті від 15 листопада 1921 р. повідомляло, що польські осадники, які прибувають із заходу на Східну Галичину, часто скаржаться на місцеве населення, яке, мовляв, не хоче давати їм можливості тут оселитись і навіть зумисне шкодить їм на полі. Деякі орендатори поміщицьких маєтків звинувачували місцеве населення у підпалі скирт збіжжя. Не поодинокими були виступи українських селян за розподіл поміщицької землі й недопущення її продажу прибуваючим польським осадникам, які мали намір скупити наділи. Трапляються згадки і про існування озброєних селянських груп, дії яких були спрямовані на знищення польського майна, об'єктів та

засобів комунікацій. [85; С.78] З цього приводу делегат Міністерства військових справ з питань військового осадництва майор А. Деринг у рапорті до міністра від 5 грудня 1924 р. повідомляв, що до нього звернувся осадник К.Савіцький, котрий володіє повним земельним наділом в одному з поселень Луцького повіту, *«просячи втручання влади з метою отримати набої – оскільки селяни, підтримувані диверсійною бандою, спалюють поселення військових осадників.»* [81; С.63] Заради справедливості треба зазначити, що траплялися випадки і більш-менш мирного співіснування. Мешканець с. Модринь Грубешівського повіту Люблінського воєводства згадував, що поляки-осадники часто наймали українців для обробітку своїх господарств: *«У багатьох із них, зокрема, Зюлковського, працювала і наша сім'я. Щоправда, розраховувався він чесно. Ставився до українців доброзичливо, допомагав. Був такий випадок. У нас здохла корова. То він, хоч ми навіть не просили, приніс нам гроші, сказав: «Йди, Іване, до Сихович і купи собі корову, а гроші якимось віддаси». З поляками жили ми в той час мирно.»* [5; С.66] Але це було радше винятком, аніж постійним явищем.

Слід зауважити, що аграрна політика була лише однією зі складових ширшої стратегії економічного підпорядкування західноукраїнських земель. В інших секторах господарства – від промисловості до торгівлі – простежувалися цілеспрямовані кроки польської влади, що мали на меті обмеження економічного впливу українців. Так, промисловість на західноукраїнських землях складалася здебільшого з підприємств кустарного типу, зайнятих переробкою сільськогосподарської сировини та місцевих матеріалів. Аграрний характер регіону сприяв у першу чергу розвитку харчової промисловості, натомість в інших галузях відчувалися серйозні проблеми, навіть у нафтовидобувній промисловості спостерігалось повільне скорочення виробництва, що неминуче вело до збільшення безробіття. [88; С.109-110] Торгівля також була тісно пов'язана з аграрним характером регіону. Її основу становив експорт сільськогосподарської продукції, зокрема зерна, худоби та

хмелю до торгових центрів: на Галичині – до Львова, на Волині – до Рівного й Луцька, де спостерігалось активне зростання кількості торговельних закладів. Разом з тим, наприкінці 30-х рр. XX ст. політика польської влади на західноукраїнських теренах почала спрямовуватись на підтримку поляків-підприємців Галичини та Волині. Головним механізмом стала державна система позик і капіталовкладень. Одночасно запроваджувались дискримінаційні заходи щодо українських підприємців. Зокрема уряд вимагав від місцевих органів влади та самоврядування всі свої замовлення на придбання промислових товарів та проведення будівельних робіт надавати тільки польським підприємствам. [88; С.110]

Не можна оминати того факту, що дискримінаційна політика польської влади в економічній сфері стала поштовхом до активізації українського кооперативного руху, який перетворився на ключовий механізм економічної самоорганізації. Він активно розвивався ще з кінця XIX ст., а в міжвоєнний період особливо зміцнів: якщо у 1921 р. на Галичині діяло 580 кооперативів, то наприкінці 30-х рр. XX ст.. – майже 4000, до яких входило понад 700 000 осіб. Ці об'єднання охоплювали різні сфери господарського життя – кредитну, торговельну, виробничу та споживчу. Найвідомішими серед них були «Маслосоюз», Центросоюз, Крайовий ревізійний союз, «Народна торгівля», Союз для збуту худоби. Особливо потужним був «Маслосоюз», завдяки якому близько 200 000 селянських господарств могли реалізовувати продукцію в Польщі та за її межами. Кооперативи також сприяли стабілізації цін, поширювали аграрні знання, підтримували українське культурне середовище та забезпечували працевлаштування інтелігенції. [57; С.171] Водночас зростання економічної організації українського населення та піднесення національної свідомості непокоїло польську владу. Тому вже з середини 20-х рр. XX ст. вона почала на кожному кроці чинити перешкоди для розвитку української кооперації. Місцева адміністрація стала забороняти організовувати кооперативні свята, влаштовувати курси для кооперативних організаторів-

інструкторів. Окружні суди відмовлялися реєструвати статuti кооперативів, якщо вони були написані українською мовою або в статутах було зазначено, що кооператив вступить до Ревізійного Союзу Українських Кооперативів (РСУК), якому підпорядковувались центральні спеціалізовані кооперативні об'єднання українців. Розміри кредитів для українських кооперативів різко обмежувались, а в багатьох випадках кредитування українських кооперативних організацій зовсім припинялося. В 30-х рр. українська кооперація в Польщі ще більше підпала під державний контроль, а її розвиток постійно обмежувався. [56; С.231-232]

На тлі парцеляції земель, колонізаційної політики та економічних утисків на західноукраїнських теренах посилилася соціальна напруга між українцями та поляками. Особливо помітно це проявилось влітку 1930 р. на Галичині, коли по селах пройшла хвиля підпалів польського приватного і державного майна, палали скирти сіна та збіжжя, відбувалися пошкодження телеграфних та телефонних ліній, а подекуди і руйнування залізничних колій. Ці дії згодом назвуть «саботажами», і вони стануть приводом до початку пацифікації – акції з «утихомирення» українського населення. Згідно з даними польської поліції, протягом літа-осені відбулося щонайменше 190 саботажних акцій, найбільше – у вересні (101). Переважно усі вони були направлені проти масової польської колонізації українських земель та соціального і національного гноблення. [68; С.238]

Пацифікацію на Галичині офіційно було розпочато 16 вересня 1930 р. і тривала вона до кінця листопада 1930 р., охопивши щонайменше 450 сіл (однак офіційні дані не відповідали реальності – пацифікація тривала дещо довше і було охоплено більше населених пунктів). Згідно з наказом Ю.Пілсудського щодо її проведення, зазначалось, що підпали, саботажі й напади у Східній Малопольщі не слід розглядати як повстання, необхідно уникати кровопролиття, однак у разі підтримки антидержавних акцій – застосовувати поліційні репресії, а де це не діє – розміщувати військові підрозділи, щоб через

їхню присутність стримувати населення і посилювати контроль [46; С.9]. Згідно з розпорядженнями, найсуворіші заходи мали бути спрямовані проти організаторів і виконавців саботажів, їхніх прихильників та осіб, що перешкоджали поліційній діяльності, при цьому підкреслювалося недопущення шкоди для мирного населення, не причетного до антидержавних дій. [103; С.178]

На початку запланованої пацифікації дії польських правоохоронних органів переважно обмежувалися посиленою розвідкою по селах, нічними дозорами, матеріальною відповідальністю усієї волості за збитки від саботажів, перевіркою документів у «підозрілих» осіб, посиленням контролем за приїжджими до сіл та іноземцями, перевіркою хат жителів. Обшуки були покликані знайти зброю, вибухівку чи будь-які докази про зв'язок з УВО (ОУН), котрі звинувачувалися в організації масових антипольських виступів на селі. Також встановлювалася винагорода в 500 і 2000 злотих за викриття або, відповідно, схоплення «на гарячому» виконавців саботажу. [84; С.45] З кінця вересня «зادля досягнення ліпшого морального ефекту» до акції було залучено й збройні формування. За сприяння місцевої поліції, карні відділи вночі оточували село, аби запобігти втечі селян до лісу. На світанку одна з військових частин проводила ревізії по будинках, українських культурних та економічних установах, інша ж – «виловлювала» людей по вулицях за заздалегідь створеним списком місцевої поліції. [1]

Говорячи про характер польських ревізій, варто зазначити, що насправді вони були «...варварським плюндруванням культурних та економічних надбань місцевого українського населення.» [1] За свідченнями мешканців багатьох «спацифікованих» сіл, унаслідок ревізій у хатах були вибиті вікна, розшиті стріхи, облите нафтою збіжжя. [7; 18; 19] Також підтвердження «варварських дій» з боку поляків під час обшуків знаходимо в тогочасній пресі. Зокрема, американська газета «Свобода» в одному з випусків на рахунок цього писала таке: «Проводять ревізії. Зривають підлогу, виривають вікна й двері, б'ють –

товчуть образи й усяку посудину, розшивають хату... По такій ревізії нема в хаті маленького горнятка, нема чим води напитися. Збіжжя змішують разом різні ґатунки, сиплять вапна, піску чи попелу.» [24]

Крім ревізій, селяни часто піддавалися фізичним покаранням, а в непоодиноких випадках і арештам. Люди, що пережили буремні часи 1930 р. на Галичині згадували, що побиття були загальноприйнятим явищем для цього часу. Так, Г.Досяк із с.Репехів пригадувала як на її з братом очак польські військові жорстоко побили батька. [6] З.Слота із с.Шили повідомляв, що польські поліцейські сильно побили його діда за знайдений у stodолі портрет Т.Шевченка, [19] а О.Мадзьопа із с. Городиловичі пригадувала, що її односельці піддалися побиттю за виконання гімну «Ще не вмерла України...» [8] Як зазначалося у листі з Яворова, що був розміщений у газеті «Свобода», били усіх, хто потрапив під руку, не перебираючи чи то старий, чи то молодий. [14]

На додачу до одиночних побиттів, каральні загони вдавалися і до масових ексекцій. Усіх «підозрілих» або «ненадійних» осіб з числа українських громадських активістів, сільської інтелігенції, а іноді і з церковних діячів, зганяли до купи і проводили по черзі допити. Далі визивали по одному за заздалегідь складеним списком, зривали з викликаної жертви одяг, кидали на долівку і били нагаями по 25-100 разів, або більше, в залежності від того наскільки людина була активною в українському громадському житті. [1] Варто зазначити, що після побиття люди перебували у різному стані, і добре, якщо вдавалося обійтися порівняно легкими ушкодженнями, часто на них не було жодного «живого» місця. Кореспондент газети «Manchester Guardian», який особисто побував на Галичині у період пацифікації був шокований побачивши у шпиталі селян, яких *«так було змасакровано по голій задній частині тіла, що м'ясо було буквально однією посіченою масою.»* Незважаючи на те, що селяни піддавалися страшному побиттю, часто вони ще й не могли отримати належну медичну допомогу. Кореспондент канадської газети «Manitoba Free Press» др.

Дей, який теж побував на Галичині, зазначав, що польські лікарі відмовлялися від обслуговування побитих, а українських лікарів не допускали до роботи. З цього приводу висловлювалася і секретарка Міжнародної жіночої ліги миру і свободи М.Шіпшенкс після відвідування українських сіл. Вона констатувала, що жертв було позбавлено будь-якої лікарської допомоги. [2]

Доречним буде зазначити, що на західноукраїнських теренах обмежений доступ до медицини та дискримінація місцевої системи охорони здоров'я були загалом звичним явищем. Станом на 1935 р. тут було лише 66 лікарень: 2 державні, 27 громадських, 32 «самоуправних» і 5 приватних. Бюджетні асигнування на охорону здоров'я були незначними. Влада II Речі Посполитої значно більше виділяла грошей на лікувальні заходи етнічної Польщі, аніж «східних кресів». До прикладу, бюджетні асигнування на охорону здоров'я у Краківському воєводстві в 1935 р. складали 0,8 злотого на одного жителя, в той час як у Станіславському воєводстві – тільки 0,06 злотого, тобто майже в 13 разів менше. Під різними приводами часом навіть ці мізерні суми не виділялися. А брак лікарів, медперсоналу та належної інфраструктури унеможлилював ефективне надання медичних послуг, що сприяло поширенню інфекційних хвороб і високому рівню дитячої смертності. [48; С.185]

Різні прояви соціально-економічної дискримінації на національному ґрунті проявилися і в обмеженому доступі українців до роботи. Вони здебільшого не допускались в органи державного управління. Так, до прикладу, адміністративний апарат Волинського воєводства складався майже виключно із поляків. У 1923 р. із 283 осіб, які працювали у воєводському і повітових управліннях – 274 були поляками. Навіть на найнижчих державних посадах переважали поляки, здебільшого вихідці із центральної частини Польщі, які не знали ні місцевих умов, ні української мови. [71; С.17-18] Як зазначав К.Зеленко, це було справжнім парадоксом, адже навіть у Канаді, де українці становили 3% від загальної кількості населення, вони могли обіймати посади міністрів у федеральному уряді. В той час як у II Речі Посполитій, де українці

становили 14-17%, жоден з них не займав посади повітового старости навіть там, де українці становили понад 70-80% населення. [111; С.36] Крім цього, поляками були майже всі працівники поліції. Для українців також був обмежений доступ до посад в установах зв'язку та на залізницях. У березні 1939 р. було ухвалено рішення про необхідність зміцнення інтенсивності економічного і культурного життя поляків та зміни національної структури Східної Малопольщі. З цією метою Міністерство комунікації мало звільнити близько 800 нелояльних осіб (українців) з роботи на залізниці або перевести їх в центральні чи західні воєводства Польщі. Міністерство пошти й телеграфу протягом шести місяців зобов'язувалось усунути українців з керівних і технічних посад. Міністерство сільського господарства мало повністю виселити непольський елемент з прикордонної зони. [90; С.168] У рамках колонізації системи освіти, про котру йтиметься в наступному розділі, значно було обмежено в прийомі на роботу і українських вчителів. Вони могли працевлаштуватися лише в етнічно польських регіонах держави, у той час як у місцях компактного проживання національних меншин працювали педагоги-поляки. Так, у Львівському шкільному окрузі протягом 1918–1939 рр. кількість українських вчителів зменшилася на 20 %, в той час як польських – зросла на 600 %. [93; С.198]

Отже, соціально-економічна політика стала одним із інструментів реалізації національної стратегії II Речі Посполитої щодо українців. Розв'язання аграрного питання, основою якого стала колонізація українських земель за рахунок осадництва – масового заселення польських військових і цивільних колоністів, фактично унеможливила доступ до землі українцям. А збільшення частки польського елемента на західноукраїнських землях призводила до постійних конфліктів між автохтонним населенням та новоприбулими. Особливо гостро це проявилось протягом літа 1930 р., коли по селах Галичини пройшла хвиля підпалів польського державного і приватного майна, ініційована українськими націоналістами як реакція на тривалу дискримінаційну політику

Польщі щодо українського населення. У відповідь – влада провела т.зв. акцію «утихомирення» – пацифікацію, в результаті якої було пошкоджено значну кількість селянського майна, сотні українських селян піддалися фізичним покаранням. Це стало додатковим явищем, що негативно вплинуло на взаємини двох народів, дедалі більше поглиблювало відчуття несправедливості серед українців та лише сприяло зростанню антипольських настроїв.

Ситуацію на «східних кресах» погіршувало й без того складне економічне становище. Східна Галичина та Західна Волинь залишалися аграрними регіонами, що впливало на розвиток здебільшого лише харчової промисловості, натомість інші галузі, такі як нафтовидобувна, відчували серйозні проблеми, котрі вели до скорочення виробництв і, відповідно, робочих місць. На це багато в чому впливав нерівномірний розподіл державних інвестицій, котрі здебільшого спрямовувалися до т.зв. Польщі «А» – етнічних польських земель, тоді як т.зв. Польща «Б», до якої належали західноукраїнські терени, залишалася здебільшого сировинним додатком та регіоном з дешевою робочою силою. Потрапити на роботу українцям десь поза сектором сільського господарства теж було вкрай важко, адже до адміністративних, правоохоронних, залізничних, педагогічних та багатьох інших посад доступ для них значно обмежувався, а перевага надавалась полякам.

За таких умов серед українців виникла потреба у внутрішній самоорганізації, яка проявилася через розгалужену мережу кооперативів. Вони стали не лише засобом економічного виживання, а й важливим елементом збереження національної гідності та суспільної єдності.

Таким чином, у міжвоєнній Польщі соціально-економічна політика щодо українців мала переважно обмежувальний і асиміляційний характер. Вона не лише не вирішувала основних проблем українського населення, а й часто поглиблювала їх. Попри це, українці виявили здатність до самоорганізації, створюючи власні інституції, які допомагали протистояти несприятливим умовам і зберігати національну єдність.

РОЗДІЛ 5 УКРАЇНСЬКИЙ ВЕКТОР ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКОГО УРЯДУ

Для розуміння цілісної картини становища українців у II Речі Посполитій важливо окреслити й гуманітарний вектор політики, який також відіграв ключову роль у процесах інтеграції та асиміляції національних меншин. Політика польського уряду у сфері мови, освіти, релігії та культури загалом визначала можливості українського населення зберігати свою ідентичність та брати участь у суспільному житті.

Як видно з раніше викладеного матеріалу, згідно з низкою договорів, зокрема Малого Версальського Трактату та Конституцій, польська влада офіційно декларувала толерантність і національну рівноправність, проте на практиці, як вже вдалося неодноразово переконатися, її дії часто мали обмежувальний характер. Не стала виключенням й освітня сфера, врегулювання якої стало нагальною потребою для держави, враховуючи тривалий період перебування польських земель у складі інших держав з їхніми освітніми системами, недостатній ступінь інтеграції різних частин країни в єдине ціле, а також наявність чисельних, часом ворожих полякам, національних меншин, які мали власні заклади освіти. [93; С.196]

Одним з перших кроків на шляху до централізації та уніфікації освітньої сфери став Декрет «Про шкільний обов'язок» від 7 лютого 1919 р. [25] Він запроваджував обов'язкову початкову (семирічну) шкільну освіту для дітей віком від 7 до 14 років. Конституція 1921 р., зокрема стаття 118, підтверджувала обов'язковість початкової освіти для всіх громадян, а стаття 119 – гарантувала безоплатність отримання освітніх послуг в державних та місцевих школах. [37; С.654-655] 17 лютого 1922 р. польський сейм ухвалив закон «Про заснування та утримання народних початкових шкіл», який доручав створення й утримання загальних шкіл органам місцевого самоврядування, натомість виплати вчителям та кошти на навчальні посібники, бібліотеки та

шкільні видання передбачалися з державного бюджету. Також цим законом встановлювався поділ на шкільні округи. [36] 11 березня 1932 р. було ухвалено закон за проєктом міністра Я.Єнджейєвіча «Про устрій шкільництва», який зокрема визначав структуру шкільної системи освіти. Школи були поділені на державні, публічні (спільно фінансовані державою і місцевою владою) та приватні, з обов'язковою 7-річною освітою для всіх дітей. Водночас було введено систему трьох рівнів початкових загальних шкіл (перший – чотирирічні школи, другий – шестирічні, третій – семирічні), а також запроваджено 6-річну середню школу, яка складалася з 4-річної гімназії та 2-річного ліцею. Законом було врегульовано становище спеціальної (технічної, професійної тощо.) та вищої освіти. [38]

Однак, всі ці розпорядження містили здебільшого загальнодержавний характер, натомість прийнятий 31 липня 1924 р. Закон «Про окремі положення щодо організації навчання», відомий як «Lex Grabski», значно вплинув на освітній процес меншин, що проживали на східних теренах II Речі Посполитої (здебільшого українців, а також білорусів та литовців). [35] Варто також зазначити, що того ж дня, 31 липня 1924 р., за польською мовою законодавчо було закріплено статус державної мови у Польщі, що стало додатковим підґрунтям до формування обмежень прав нацменшин, зокрема й у сфері освіти. [34] Так, «Lex Grabski» передбачав створення утравістичних (двомовних) шкіл, у яких половина годин мала бути призначена на викладання мовою національних меншин, а інша половина – польською. На думку ініціатора закону, прем'єра В.Грабського, це мало б привести до співпраці та мирного співіснування польських та українських дітей зокрема. Ключовим елементом, що міг впливати на появу такого виду школи, були заяви від батьків. Якщо на територіях, де проживало щонайменше 25% українців, батьки принаймні 40 дітей вимагали вести освітній процес українською мовою, то така освіта мала бути забезпечена (якщо ж не збиралося 40 заяв від батьків – то мовою викладання залишалася державна мова, тобто польська). При цьому для

введення двомовного навчання в школах на цих теренах було достатньо 20 заяв від батьків дітей польської національності. [35; С.1213] Звісно ж, нерівність у кількості заяв – 40 до 20 – викликала різке обурення з боку українців. Вони побоювались того, що наявні до цього часу школи в яких українські учні становили значну частину, тепер могли бути легко утравізовані за допомогою 20 заяв на користь польської мови. До того ж, в законі зазначалося, що існуючі окремі школи з польською та українською мовами викладання мали бути, за можливості, об'єднані в одну утравістичну школу. [118] На практиці ж це прирівнювалось до утворення польськомовної школи.

Власне, українське населення не дарма вбачало в цьому законі значне обмеження права на освіту рідною мовою. Внаслідок проведеного у 1925 р. плебісциту щодо мови навчання в школі, щонайменше 2 тис. українських шкіл було перетворено на польськомовні чи утравістичні; під час другого такого плебісциту в 1932 р. кількість українських шкіл зменшилася ще на 20%. [74; С.271] Згідно з офіційними даними, у Львівському воєводстві з 974 українських шкіл, що існували в 1922–1923 рр., у 1926 р. лишилося 353, у Станіславівському – 365 із 823, а в Тернопільському – 146 із 653. Найгіршою була ситуація на Волині, де з 442 шкіл залишилося 2. [116] Вже наприкінці 30-х рр. ХХ ст. на теренах, заселених українською меншиною, в більшості почали переважати двомовні школи та інші заклади з польською мовою викладання, в яких вивчали українську мову суто як додатковий предмет. Шкіл з українською мовою навчання на той час залишилося лише 6% від загальної кількості шкіл, і навчалися в них лише 5% учнів. [49; С.77] Фактично ухвалення «Lex Grabski» стало ключовим елементом на шляху полонізації системи освіти.

Варто також зазначити, що на становище української освіти, і шкіл зокрема, вплинула «пацифікація». Під гаслом боротьби проти саботажів польські урядові інстанції розпочали закриття українських навчальних закладів. Слід розуміти, що саботажі та антипольські акції серед молоді не виникли на порожньому місці, вони стали закономірним наслідком масової полонізації

українського населення, зокрема й у сфері освіти. 26 вересня 1930 р. у Тернополі закрили IV гімназію з українською (офіційно «руською») мовою навчання під приводом затримання 3-х учнів цієї школи, які ніби були учасниками саботажів. Наступного місяця було закрито приватну українську гімназію в Рогатині, яку очолювало освітньо-виховне товариство «Рідна школа» й учні якої поширювали нелегальні видання УВО. У Станіславові було закрито семикласну початкову школу, яку утримувала «Рідна школа», а також ліквідовано гімназію з українською мовою навчання. У жовтні 1930 р. у Львові було зачинено VI клас гімназії з українською мовою навчання й заарештовано двох її учнів за звинуваченням у тому, що вони викинули у вікно портрет президента Польщі І. Мосціцького. А в листопаді було ліквідовано приватну гімназію ім. Івана Франка в Дрогобичі. Відтак лише під час пацифікації було закрито щонайменше 6 українських шкіл. [46; С.64] Як бачимо, на рівні середньої освіти становище українців також було ненайкращим. У 1931 р. на 230 тис. українців припадала лише одна українська гімназія, в той час як на одну польську – 16 тис. поляків. З року в рік кількість українських середніх навчальних закладів невпинно зменшувалась. [74; С.272]

Значної дискримінації зазнавали українці й у сфері вищої освіти. Повній колонізації було піддано Львівський університет, який у 1919 р. було перейменовано на Університет Яна Казимира, а згодом закрито всі українські кафедри. [74; С.272] Можливість українців вступити до закладів вищої освіти в суто польських містах теж була значно обмежена. Про складне становище українських абітурієнтів у Польщі знаходимо підтвердження в одній з тогочасних газет: *«В університеті в Варшаві на медицину прийняли лиш двох Українців (на 160 усіх прийнятих, у тому 12 Жидів). Така пропорція вдержана теж дотно Українців у всіх інших факультетах.»* Далі наводиться приклад: *«на фармацевтичний відділ прийнято, як дотепер, лиш одного Українця. Дентистична школа дала лиш 5 місць для Українців, хоч їх зголосилося поперх 20 осіб. Між українським варшавським студентством говорять, що на таких*

виділах, як медицина, ветеринарія і фармацевтика, справу прийняття «полагоджують» вже самі урядовці секретаріату, виписуючи на кладинках документів червоним олівцем слово «Українець» або «православни», що означає згори, що учня не приймуть.» [21] Не зайвим буде зазначити, що доступ до вищої – як і до середньої – освіти був також обмежений високою платою за навчання і необхідністю витратити додаткові кошти на проживання у великих містах. Здебільшого право навчатися у закладах вищої освіти мали лише громадяни II Речі Посполитої. У непольської молоді, яка прагнула здобути вищу освіту, влада вимагала офіційного визнання польського підданства та виконання військового обов'язку. Прискіплива увага зверталася на можливу участь абітурієнта у воєнних подіях 1918–1921 рр. Якщо рік закінчення закладу середньої освіти не збігався із роком вступу до ЗВО, у вступника вимагалось свідоцтво лояльності, яке видавалося за місцем проживання й характеризувало його політичні переконання. [93; С.198]

Зазнаючи постійних утисків з боку польської влади, зокрема фактичного позбавлення можливості здобувати у школі освіту рідною мовою, українці змушені були шукати інші шляхи до навчання. Результатом народної ініціативи стала Організація українського приватного початкового і середнього шкільництва. Велику роль у його здійсненні зіграли педагогічні товариства «Рідна школа» та «Просвіта». Вони на основі громадських пожертвувань організовували й утримували десятки шкіл, курсів, бібліотеки, вчительські семінарії, видавали педагогічні часописи, шкільні підручники й посібники, проводили педагогічні з'їзди, конгреси, виставки тощо. Завдяки їхній діяльності станом на 1937-1838 н. р. функціонувало 16 постійних дитячих садків та 700 сезонних (влітку), 19 гімназій та 16 ліцеїв, 700 шкільних бібліотек, а також чимало професійно-технічних шкіл. [74; С.272] Стараннями української громади у II Речі Посполитій протягом певного часу діяло й 3 українські заклади вищої освіти: Греко-католицька Богословська академія (1928–1944 рр.) і нелегальні Український таємний університет (1921–1925 рр.) та Українська

висока політехнічна школа (1921–1925 рр.). Однак невизнання дипломів цих закладів польською владою, а також переслідування студентів і викладачів призвели до їх швидкого закриття. [93; С.199]

Чільне місце у національному та культурному вихованні української молоді займали також патріотичні організації «Сокіл», «Пласт», «Луг». Вони проводили культурно-просвітню, руханково-спортивну та протипожежну роботу, що спрямовувалася на виховання свідомого та здорового молодого покоління українців, готового до боротьби за державну самостійність. Однак і тут на вільний розвиток власних інституцій українцям годі було сподіватись. Принаймні внаслідок раніше згаданої пацифікації чимала кількість молодіжних культурно-просвітницьких та патріотичних організацій зазнала матеріальних збитків та піддалася ліквідації. Польська влада аргументувала це тим, що їхні учасники були причетні до акцій протесту. Стосовно безпосередньої ліквідації, то у вересні і жовтні 1930 р. на території трьох воєводств Галичини було розпущено 28 осередків спортивно-пожежного товариства «Луг», 21 – гімнастичного товариства «Сокіл», а також 21 філію «Просвіти». Водночас органи безпеки чинили сильний тиск на місцеві відділення цих товариств, спонукаючи їх до самоліквідації. Завдяки шантажу та іншим методам впливу 17 осередків «Лугу», 19 «Сокола» та 25 «Просвіти» оголосили про розпуск. [92; С.125] Крім цього за особистим розпорядженням Ю.Піلسудського було ліквідовано діяльність спортивної організації «Пласт».

Поряд з активним наступом на українську освіту, було місце й іншим обмеженням. Зокрема, попри конституційні гарантії свободи слова й друку, польська влада у міжвоєнний період послідовно обмежувала розвиток української преси й книговидання. За підрахунками А.Животка, станом на 1936 р. виходило 143 українські пресові видання, більшість з них становили журнали різного спрямування, оскільки газети, особливо політичного спрямування, піддавалися цензурі. [112] Як зазначав український посол С.Маківка, *«Польська прокуратурія без жалю нищить українську пресу.*

Здається немає жодної газети, яка би не була skonфіскована пару разів у тиждні.» [15] Аналогічна ситуація склалася і в галузі українського книгодрукування. У 1932 р. товариством «Просвіта» було видано «Спис skonфіскованих і заборонених українських книжок та друків в Польщі». Згідно з ним, у II Речі Посполитій було заборонено близько тисячі українських видань, які підлягали вилученню з публічних бібліотек. Насправді ж польська влада мала значно більший перелік заборонених українських книг на основі яких, як повідомляла преса, *«поліція переводить ревізії, головню по читальнях «Просвіти» по селах, забирає з бібліотек книжки і виготовляє «карні донесення» проти поодиноких членів виділів, а крім того ставить внесення до прокуратора на конфіскату тих книжок, що й справді наступає в значній більшості випадків»*. Так, за повідомленням газети «Новий Час» протягом 1934 р. лише в окружному суді Тернополя було винесено рішення про конфіскацію 40–50 нових українських книг. [22] Такі дії мали систематичний характер і були частиною загальної політики Польської держави, спрямованої на знищення української культурної ідентичності.

Релігійне життя українців теж було не безхмарним. Фактично у II Речі Посполитій вони становили дві великі групи: 1) православні (за переписом 1931 р. – 1 млн 840 тис. осіб), що проживали переважно на теренах колишньої Російської імперії (Волинь, Холмщина, Підляшшя); 2) греко-католики (за переписом 1931 р. – 2 млн. 855 тис. осіб), що проживали на теренах колишньої Австро-Угорської імперії (Східна Галичина). Це було ще одним яскравим проявом існування «сокальського кордону». [86; С.60]

Українська Греко-католицька Церква, яка впродовж XIX – поч. XX ст. відігравала ключову роль у формуванні національної свідомості галицького українства, у міжвоєнний період XX ст. змушена була адаптовуватися до нових викликів, що виникали внаслідок польської національної політики та в умовах посилення позицій Римо-Католицької Церкви. Вже на початку 1920-х рр. польська влада прагнула обмежити вплив УГКЦ за межами Галичини. Зокрема,

українські території Волині та Холмщини було вилучено з її юрисдикції і передано римо-католикам, що обмежило пастирську присутність уніатської церкви на цих землях. Одночасно тривали безуспішні спроби польської ієрархії запровадити на Волині так звану «нову унію», в якій душпастирське служіння серед українців мали здійснювати латинські священики-біритуалісти (могли вести богослужіння у двох обрядах), підпорядковані римо-католицьким єпископам. [40; С.86]

Вагомим кроком у врегулюванні конфесійних відносин став підписаний у 1925 р. Конкордат між II Річчю Посполитою та Ватиканом. У документі було офіційно визнано статус трьох католицьких церков – латинської, греко-католицької (уніатської) та вірменської. Конкордат надавав церквам широкі автономні права, зокрема апостольський престол зберіг за собою виняткове право призначення єпископів без втручання Польської держави. [54; С.759; 79; С.51] Це рішення, попри формальне визнання, не гарантувало рівноправності: Ватикан у своїй політиці змушений був зважати на інтереси польської сторони, що часто ставало причиною обмеження впливу УГКЦ. Попри це у 1930 р., після тривалого опору з боку польських урядових і церковних кіл, Апостольський престол все ж зміг призначити єпископа М. Чарнецького апостольським візитатором для опіки над греко-католиками Волині. Це призначення було компромісом, який лише частково компенсував втрату юрисдикції УГКЦ на цих теренах. [40; С.86]

Незважаючи на зовнішній тиск і певні обмеження, УГКЦ зберігала стійкі позиції в Галичині. Станом на 1939 р. її церковна структура охоплювала 3040 парафій, які об'єднували 4,3 млн вірян; їй належало 4440 храмів і каплиць, Богословська академія у Львові, п'ять духовних семінарій, дві духовні школи, 127 монастирів і монастирських домів. [75; С.4] УГКЦ була не лише релігійним осередком, а й важливою суспільною інституцією, що сприяла збереженню історичної пам'яті, мови, культури та національної ідентичності українців. У

цьому сенсі вона виступала як духовна й суспільна противага асиміляторській політиці Польської держави.

Натомість значно гірше становище мала Православна церква. Основним питанням для її функціонування на Холмщині та Південному Підляшші було питання власності храмів. Проте вже перший юридичний акт польської держави у справі Православної Церкви, який був підписаний Начальником Держави 16 грудня 1918 р., – «Декрет про примусове державне управління» – позбавляв Православну Церкву права володіти всім її дотеперішнім майном, у тому числі храмами, на території колишнього Царства Польського, тобто передусім на Холмщині та Південному Підляшші. Офіційною причиною появи декрету була потреба встановлення догляду за покинутими внаслідок війни церквами та церковним майном. Незважаючи на те, що після повернення на ці терени православного населення і відродження тут церковних структур ця причина зникла, цей акт надалі залишався чинним. Православна Церква могла переймати храми чи в який-небудь спосіб використовувати їх лише після отримання дозволу державної адміністрації, котра надавала його на власний розсуд. До того ж ще в 1919 р. Міністерство віросповідань і громадської освіти розпорядилося, щоб недіючі церкви були зачинені і опечатані, а ключі до них перебували на зберіганні у найближчому відділку поліції. [70; С.16]

Взагалі, уся політика Польщі щодо православ'я спиралася на принцип, сформульований люблінським воєводою С. Москалевським на III з'їзді старостів Люблінського воєводства 1921 р., що *«по Буг край є суто польським»*. Декількома роками пізніше у виготовленому Міністерством віросповідань і громадської освіти документі під назвою *«Деякі директиви політики Міністерства віросповідань і громадської освіти щодо віросповідань та національностей»* від 5 лютого 1924 р. стверджувалося: *«У Люблинському воєводстві [...] слід прагнути полонізації православ'я або витіснення його за рахунок Римо-католицької Церкви»*. [70; С.10] Власне, на таку політику і спиралась уся подальша діяльність польської влади у сфері релігійного життя

православних українців. Уже в 20-х рр. XX ст. було проведено дві хвили відбирання та руйнування церковного православного майна. За даними Варшавської Православної Митрополії стан православних храмів на території Холмщини та Південного Підляшшя наприкінці 20-х рр. XX ст. був таким: 67 церков було чинними православними храмами, 165 висвячено на римо-католицькі костели, 96 церков було зачинено, 24 спалено, 25 розібрано, 4 перебудовано на школи, одну перебудовано на дім. [70; С.20]

Унаслідок перших двох хвиль ревіндикації Православна церква втратила чимало святинь, однак у другій половині 30-х років, особливо після смерті Ю.Пілсудського, це явище набуло найбільшого розмаху. Наприкінці січня 1935 р. відбувся таємний «З'їзд, присвячений українській меншині в Люблінському воєводстві». Тодішній воєвода Ю.Ружнецький виступив з промовою, у якій зазначив зокрема, що *«від часу здобуття незалежності Православна Церква була русифікаційним чинником, а в останні роки починає відігравати роль чинника українізаційного. Роль Церкви мусить відповідати польським державним інтересам, а отже бути чинником, який діє в дусі цих інтересів, пов'язувати громадян передовсім із польською державою, а стосовно Люблінщини мусить бути чинником полонізації. Ми прагнемо полонізації Православ'я.»* [23] З цією метою почалося активне формування підґрунтя для посиленого тиску на православне населення, здебільшого українське. Згодом же ворожі настрої польської влади в бік православ'я переросли в масштабну акцію «ревіндикації», що набула свого піку в 1938 р.

26 жовтня 1937 р. командир 3-ої піхотної дивізії Легіонів, генерал Б.Ольбрихт, який був призначений «Керівником Координаційної акції на колишню Холмщину», видав розпорядження, яке визначало завдання полонізаційної акції. Згодом з'явилися «Основні вказівки щодо полонізації Холмщини». Провідною думкою в них стало те, що *«усі православні Холмщини є зрусифікованими поляками, які через тиск загарбників відпали від польськості»*. [12; С.108] Спираючись на цей принцип, було виділено три

основні категорії православного населення та відповідні методи впливу на кожну з них: 1) «байдужі до православної церкви» – їх передбачалося повернути в католицизм завдяки пропагандистській кампанії; 2) «прив'язані до православ'я, але не свідомі українці» – на них мала вплинути полонізація православ'я, зокрема через запровадження польської мови в літургічному та щоденному житті Православної Церкви; 3) «національно свідомі українці» – їх планувалося ізолювати, зокрема через розбивання більших скупчень населення цього типу та створення бар'єру з польських поселень. [70; С.30]

У межах «ревіндикаційної» акції навесні 1938 р. розгорнулися масові дії спрямовані безпосередньо на структури Православної Церкви, котрі почалися із закриття позаштатних і діючих неофіційно храмів. Однак вже з кінця травня 1938 р., коли відбулася зміна на посаді керівника Координаційної акції (замість Б. Ольбрихта ним став полковник М. Турковський) полонізаційно-ревіндикаційна акція набула свого найбільшого розмаху у намаганні знищити православне майно.

Зазвичай розпорядження про знесення храму приймали місцеві координаційні комітети. Сам процес розбирання храмів організовували управи гмін за дорученням повітових старост, котрі діяли в тісній співпраці з координаційними комітетами. [70; С.40] Формування, котрі мали здійснити розбирання, переважно прибували в село вранці, іноді – уночі. Супроводжували їх представники місцевої адміністрації. Виконавці цієї акції (найчастіше – військові, а також могли залучатися польські робітники, в'язні та саперні групи) виносили з церкви ікони, книги, ризи та інше церковне начиння, скидали це все на купу – і тоді приступали до руйнування церкви. При цьому неодноразово нищили старий цвинтар біля церкви та церковну огорожу, зрізали дерева, всю площу зрівнювали з землею та засівали травою, щоб по церкві не залишити жодного сліду. Не шкодували і тлінних останків православних, які викидалися з могил з найбільшою наругою. [41; С.107] Маємо спогад очевидці тих подій, що демонструє таке ненависницьке ставлення з боку

польської влади не лише до живих українців та їхньої культури, а й до мертвих: *«...Біля церкви розкопали могилу колишнього нашого священика Карпінського, похованого на початку 1920-х років, відкрили труну, зганьбили останки покійного, знищили кам'яний надгробок, дерева біля церкви вирубали. Те саме місце, де був наш храм, призначили для забав польської молоді...»* Траплялися випадки й підпалу церков. Колишня мешканка с. Жерники Томашівського повіту М. Новосад (Панасюк) згадувала, як поляки 30 квітня 1938 р. у вечірню пору проникли в Церкву св. архангела Михайла, перша згадка про яку, до речі, датується 1562 р., облили всередині все гасом і запалили. Очевидно, що церква згоріла. [11; С.282-283] Взагалі, як зазначала польська дослідниця історії православ'я в міжвоєнний період М. Папежинська-Турек, у ході руйнування не дотримувалися жодних принципів чи директив. Руйнувалося все, що здавалося владі зайвим, залишаючи Православній Церкві лише абсолютний мінімум. [104; С.373]

У межах полонізаційної складової акції чинився масовий тиск на православне населення. Дорослих змушували переходити в католицизм, обіцяючи їм матеріальні блага: роздачу земельних наділів з панських маєтків, влаштування на кращу роботу, [5; С.69] звільнення від податків, надання грошової допомоги, ліквідацію боргів тощо. [51; С.260] Православних дітей примушували залишатись на лекції католицької релігії, які обов'язково проводили польською мовою: *«Вчительки-польки раз на місяць водили нас усіх до костелу в с.Мірче – в тому числі й православних.»* – згадував мешканець с. Модрин Грубешівського повіту Люблінського воєводства В.Сівак про систематичне відвідування польських костелів не з власної волі. [5; С.67] Звісно ж, під тиском перебувало і православне духовенство. Від нього вимагалось аби проповіді виголошувалися лише польською мовою. За недотримання такого наказу часто передбачалося покарання. До прикладу, священника з с. Ходиванці Томашівського повіту засудили за відправлення богослужінь на 3 місяці арешту й зобов'язали виплатити штраф. [114] Окрім цього, ще за

розпорядженням Б.Ольбрихта до керівників акції на місцях від березня 1938 р., передбачалася зміна місцевих топонімів, які були названі «...росіянами по-російськи, наприклад, Вєрба, Дуб, Задубце, Рускі Пяскі і т.п...» – їм повинні були бути повернені польські назви. За цією ж відозвою передбачалася заміна прізвищ «зрусифікованих поляків» на суто польські. [4; С.117]

Унаслідок проведення акції «ревіндикації» у 1938 р. за оцінками різних дослідників було знищено понад 100 святинь. А якщо взяти до уваги відбирання та руйнування православних церков за весь період II Речі Посполитої, то С.Баран наводить наступні дані: 01 серпня 1914 р. на Холмщині та Підляшші було 389 православних церков, а 01 вересня 1939 р. – 51. 149 православних церков було перетворено на римо-католицькі костели, а 189 – знищено. [41; С.107] Не зайвим буде зазначити, що польською владою планувалося «хрещеними поляками» зробити від 500 тис. до 1 млн православного населення «східних кресів». На практиці ж, за підрахунками різних дослідників, число «навернених» на римо-католицьку віру варіюється від 6 тис. осіб до понад 12 тис. осіб. [51; С.261]

Ще одним інструментом денаціоналізації українського населення в міжвоєнній Польщі стала політика етнічної сепарації, спрямована на виокремлення окремих українських етнографічних груп як самостійних народів. Польські владні кола, прагнучи розпорошити українську спільноту, активно експлуатували регіональні й мовно-культурні особливості, щоб послабити національну ідентичність українців та підірвати основи українського національного руху. Одним із перших напрямів цієї політики стала т. зв. «гуцульська акція», що формально розпочалася ще в 1920-х рр. Її теоретичним підґрунтям слугували ідеї С. Грабського, який з метою подальшої диференціації українців поділяв їх на гуцулів, бойків, поліщуків та ін., а також розробки Є.Гертиха, який вважав українців сукупністю розрізнених етнічних груп, придатних до «повернення» в лоно польської нації шляхом підкреслення їхньої самобутності та протиставлення їх українському національно-визвольному

рухові. [65; С.101] У першій половині 1930-х рр. реалізацію цих ідей взяло на себе Товариство приятелів Гуцульщини (ТПГ), очолюване генералом Т. Каспжицьким. Під прикриттям господарської допомоги й опіки над фольклором, ТПГ, фінансоване державою та підтримуване силовими інституціями, намагалось зміцнити в гуцулах почуття регіональної окремішності, популяризуючи у місцевому середовищі пропольські наративи та витісняючи українські впливи. [65; С.103] У межах цієї акції видавався «Гуцульський календар», у якому гуцулів штучно підносили до рівня інших слов'янських народів. [66; С.90] Також друкувалися праці польських авторів, проводились курси ремесел, та навіть поширювалися тези про неукраїнське походження гуцулів (професор Я. Лівочинський вказав на їхнє «татаро-турецьке» коріння), що викликало негативну реакцію серед місцевого населення. [65; С.104]

Подібну, хоча й масштабнішу, політику польська влада реалізовувала щодо лемків. 10 лютого 1934 р. було створено Апостольську Адміністрацію Лемківщини, що підпорядковувалась безпосередньо Ватикану й фінансувалась Польщею. Її метою було ізоляція лемків від впливів УГКЦ та українського руху загалом. [65; С.106] Водночас поширювались старорусинські та москвофільські організації, закривалися українські читальні, а навчання в державних школах проводили лемківською розмовною мовою (в навчальні програми запровадили вивчення лемківської мови з латинським алфавітом на підставі «Лемківських букварів»), намагаючись сформувати тут окремий «лемківський народ». [65; С.102] Як зазначає В. Комар, у 1930-х рр. польські військові кола не лише активно сприяли формуванню «лемківської» та «гуцульської» етнічної свідомості, але й розглядали ці етнографічні групи як перехідні елементи, які мали згодом повністю асимілюватися у польському середовищі. [66; С.89-90]

Отже, гуманітарна сфера також опинилася під прицільним наглядом польської влади і стала однією із ключових на шляху до полонізації українського населення. Чи не найвразливішою була система освіти.

Найболючішим для меншин, у тому числі українців, стало ухвалення у 1924 р. шкільного закону, відомого як «Lex Grabski», котрий запроваджував створення утравістичних (двомовних) шкіл, що на практиці зазвичай прирівнювалося до польськомовної школи. За таких обставин українським дітям отримати належну, принаймні початкову, освіту рідною мовою ставало дедалі складніше. Вже наприкінці 30-х рр. XX ст. на західноукраїнських теренах почали переважати двомовні школи та інші заклади освіти з польською мовою викладання, в яких українську мову вивчали здебільшого як додатковий предмет.

За таких обставин українці вкотре вдалися до самоорганізації. Результатом народної ініціативи стала Організація українського приватного початкового і середнього шкільництва. Велику роль в якому відіграли педагогічні товариства «Рідна школа» та «Просвіта», що утримували освітні заклади, видавали необхідні книги та підручники, проводили курси для вчителів тощо. Чільне місце у національному та культурному вихованні української молоді займали також патріотичні організації «Сокіл», «Пласт», «Луг», щоправда, багато з них були розпущені внаслідок пацифікації.

Поряд з активним наступом на українські просвітницькі організації, було місце й іншим обмеженням. Зокрема, попри конституційні гарантії свободи слова та друку, польська влада у міжвоєнний період послідовно обмежувала розвиток української преси й книговидання, що стало частиною загальної політики, спрямованої на знищення української культурної ідентичності.

У релігійному житті найбільш гострі проблеми спіткали православну спільноту, яка стала об'єктом колонізаційно-ревіндикаційної політики. Внаслідок чого було зруйновано і закрито десятки православних святинь, ще частина – висвячена на римо-католицькі костели. Крім цього масовий тиск чинився на українське православне населення, яке заохочували переходити в католицизм (нерідко пропонуючи матеріальні блага в обмін), а духовенство зобов'язували вести проповіді лише польською мовою. Українська Греко-

Католицька Церква, яка домінувала на Галичині, мала дещо вигідніше становище. Завдяки укладеному Конкордату між Ватиканом та II Річчю Посполитою у 1925 р. вона формально отримала автономні права, однак на практиці це рішення не гарантувало рівноправності: Ватикан у своїй політиці змушений був зважати на інтереси польської сторони, що часто ставало причиною обмеження впливу УГКЦ. Попри це, вона зберегла стійкі позиції і була для українців не лише релігійним осередком, а й важливою суспільною інституцією, що сприяла збереженню історичної пам'яті, мови, культури та національної ідентичності.

Значною загрозою для цілісності української спільноти стали спроби етнічної сепарації, в межах якої окремі етнографічні групи – головним чином гуцули та лемки – розглядалися польською владою як окремі етноси. З цього приводу було створено «Гуцульський календар», у якому гуцулів штучно підносили до рівня інших слов'янських народів; а також «Лемківський буквар», котрий був покликаний сприяти формуванню в лемків окремішності. Ці та інші схожі заходи мали на меті полегшити денаціоналізацію українців та сприяти їхній подальшій асиміляції.

Таким чином, попри формальні гарантії прав національних меншин, що були закріплені в законодавстві, практична політика в гуманітарній сфері набула виразного дискримінаційного та колонізаційного характеру. Такі дії з боку влади неодмінно вели до погіршення українсько-польських взаємин і формували підґрунття конфліктів у майбутньому.

РОЗДІЛ 6 НАСЛІДКИ ТА ІСТОРИЧНІ УРОКИ ПОЛЬСЬКОЇ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ЇЇ УКРАЇНСЬКОМУ ФОКУСІ

Як засвідчує викладений раніше матеріал, українське населення II Речі Посполитої зазнавало систематичного утиску в різних сферах. Національна дискримінація, переслідування політичних діячів, ліквідація українських культурних інституцій, обмеження у використанні рідної мови, насильницька асиміляція, а також аграрна політика, внаслідок якої що доступ до землі, що відповідно можливість для заробітку українським селянам були значно обмежені – усі ці чинники сприяли формуванню атмосфери відчуження, безправ'я та соціального тиску. Тому одним із помітних наслідків антиукраїнської політики польської влади в міжвоєнний період стало збільшення випадків вимушеної еміграції українців до інших держав.

Уряд II Речі Посполитої здебільшого не перешкоджав виїзду, а й у багатьох випадках до нього заохочував. Еміграція українського населення розглядалася як спосіб зменшити соціальну напругу в регіоні, послабити національно-визвольний рух, розв'язати проблему безробіття та малоземелля серед поляків і загалом зміцнити позиції польського елементу на західноукраїнських землях. Для стимулювання цього процесу уряд розробив систему кредитування, що передбачала короткострокові позики на покриття половини вартості проїзду. За задумом чиновників, така модель не лише сприяла виїзду, а й забезпечувала дохід до державної скарбниці за рахунок повернення коштів емігрантами з відсотками. За певних умов українцям навіть дозволяли залишати місця ув'язнення, зокрема Березу Картузьку, Ланцут, Стшалково чи Бригідки, якщо ті погоджувалися на еміграцію. [55; С.165-166]

За такого становища протягом 1925-1938 рр. західноукраїнські землі покинуло понад 200 тис. українських селян, котрі виїхали до США та Канади. [73; С.38] Лише з Галичини за міжвоєнний період до Канади виїхало 48 тис. осіб, а до Аргентини – майже 20 тис. [55; С.165; 62; С.89] Досить показовою

була ситуація і на Волині: якщо у 1921 р. польське населення тут становило близько 11,5 %, то у 1936 р. – уже 16,5%, тоді як частка українського населення за цей же період зменшилася на 5% і становила 68,5%. [91; С.149] Звісно, українці все ще кількісно домінували в регіоні, однак тенденція до їх витіснення була очевидною.

Значна еміграція українців за кордон, з одного боку, сприяла реалізації польською владою колонізаційної політики на західноукраїнських землях, з іншого – викривала за межами держави факти системного утиску прав національних меншин у II Речі Посполитій. Показовою в цьому контексті була ситуація навколо «пацифікації». Завдяки активній позиції української еміграції було проведено близько 200 мітингів, котрі привертали увагу світової спільноти до подій на Східній Галичині. Зокрема, на початку листопада 1930 р. відбувся масовий протест у Берліні, де, крім українців, були присутні німці, литовці, грузини, хорвати, болгары та азербайджанці, котрі прийшли, *«щоб долучити свій голос до загального українського протесту проти польського дикунства.»* [16] Масові демонстрації відбулися і в США, зокрема у Філадельфії 14 тис. осіб влаштували ходу з українською символікою та гаслами про самостійність України на знак протесту проти дій польського уряду на теренах Східної Галичини. [29] Більшість таких мітингів завершувалися надсиланням скарг до міжнародних захисних організацій. До того ж український протестаційний рух значно підживлював зацікавленість українсько-польськими відносинами закордонних журналістів. Так, лише протягом останніх місяців 1930 р. різним аспектам українського питання було присвячено в англomовній пресі близько 160 статей, у німецькомовній – понад 400, у франкомовній та італомовній – приблизно по 20 статей. [92; С.135]

Завдяки зростанню висвітлення теми пацифікації поза межами II Речі Посполитої, питання польських злочинів дійшло і до Ліги Націй – міжнародної організації, що постала після I світової війни для розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами. Відповідно до її статуту,

представники меншин могли звертатися безпосередньо до Ліги зі скаргами на порушення своїх прав, оминаючи національні судові чи адміністративні органи. З кінця 1930 р. українська громадськість, зокрема політики (як представники легальних партії так і лідери ОУН), почали активно цим користуватися. Попри численні скарги, вирішальну роль у винесенні питання пацифікації на розгляд Ліги Націй відіграли лише кілька петицій – зокрема, звернення Української парламентарної репрезентації, британської Спільки демократичного контролю та 63-х британських парламентарів. [46; С.93] Саме британська сторона проявила особливу активність, пропонуючи у заяві від 16 вересня 1930 р. провести детальне розслідування подій на Галичині та наводячи факти про польські каральні експедиції в українських селах, побиття сотень чоловіків, жінок і навіть дітей. Автори заяви розглядали «пацифікаційну» акцію як складову частину і логічне продовження політики польської влади, що включала обмеження політичних прав українців, скорочення мережі українських шкіл і аграрну колонізацію. [92; С.135]

На початку 1931 р. розгляд українського питання було винесено на порядок денний. 19 січня на 11-й сесії Асамблеї Ліги Націй було вирішено утворити Комітет Трьох (Велика Британія, Норвегія та Італія), що мав розслідувати викладені в петиціях звинувачення. Прийняті до розгляду скарги передавалися польському урядові з вимогою надати щодо них роз'яснення. За таких обставин польська дипломатія всіляко намагалася залагодити справу в межах Комітету Трьох, без винесення її на розгляд Ради чи Асамблеї Ліги Націй. [84; С.134] Лише через рік, 30 січня 1932 р. після всебічного аналізу справи було прийнято резолюцію, в якій зазначалося, що Польща не мала наміру застосовувати до української меншини політику систематичного утиску й насильства. [84; С.148] У висновку вказувалося, що акція з «утихомирення» була спровокована українськими діями проти Польської держави. У зв'язку з тим, що її безпека опинилася під загрозою, на думку Ліги Націй, дії, спрямовані на відновлення верховенства права, були не тільки виправданими, але й навіть

необхідними. [103; С.190] Водночас польську владу критикували за методи національної політики і ненадання українцям відшкодування за «пацифікацію».

Попри формальне виправдання Польщі, міжнародне засудження методів пацифікації не минуло безслідно. Репутаційні втрати II Речі Посполитої стали очевидними: європейські демократії отримали сигнал про небажання польської влади дотримуватись міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав національних меншин. Саме через тиск ззовні польській дипломатії доводилося маневрувати між виправданням своїх дій і намаганням зберегти імідж правової держави в очах міжнародної спільноти. Унаслідок розголосу у справі пацифікації Польська держава чи не вперше серйозно зіткнулась із міжнародною відповідальністю за обрану стратегію національної політики.

У той час як частина українців прагнула захистити свої права на міжнародному рівні, всередині II Речі Посполитої серед них дедалі більше зростало розчарування і зневіра в можливості досягти порозуміння з Польською державою мирним шляхом. Одним із головних чинників втрати моральної легітимності Варшави в очах українців стала невиконана обіцянка надати автономію Східній Галичини, яка була зафіксована у міжнародних зобов'язаннях ще на початку 20-х рр. XX ст. Послідовна асиміляторська політика, тиск на релігійну ідентичність, зневага до національно-культурних прав спричинили серед українців зростання недовіри та в певній мірі відрази до Польщі. Зокрема, мешканки с. Крилів Грубешівського повіту згадували, що після полонізаційно-ревіндикаційних подій 1938 р. українці й поляки стали недругами, кожен замкнувся в собі, а в душах православних українців наростав протест проти всього польського. [11; с. 287]. Як слушно зазначає Т. Гунчак, уряд своєю репресивною та антидемократичною політикою щодо українського населення мимоволі лив воду на млин радикальних українських елементів. [52; С.335] До того ж в умовах відсутності єдності серед поміркованих українських політичних сил, молодь дедалі частіше схиялася до використання

насильницьких методів боротьби. [78; С.17] Зрештою виникають раніше згадані УВО та ОУН, що вдавалися до практики саботажів, диверсій, експропріацій і політичних вбивств. Серед гучних акцій – замах бойовиків УВО на Ю. Пілсудського (1921 р.), С. Грабського (1922 р.), львівського воєводу К. Грабовського (1921 р.) і президента С. Войцеховського (1924 р.). У 30-х рр. члени ОУН здійснили десятки політичних убивств, серед яких найрезонанснішими стали вбивства посла Сейму Т. Голувка (1931 р.) та раніше згаданого міністра внутрішніх справ Б. Перацького (1934 р.). [72; С.179; 80; С.103]

Польська політика на східних територіях, що ґрунтувалася на націоналізмі й усуненні інших національностей від участі в державному і громадському житті, лише загострювала давні конфлікти, не ліквідовуючи їх. [87; С.454] Як наголошував Я. Грицак, результатом такої політики стало тотальне відчуження українців від Польської держави. Замість того, щоб наблизити українців до себе, наочно показати переваги демократії і спонукати до активної творчої ролі у державному житті, польський уряд застосовував постійні репресії. [50; С.191] Внаслідок цього до початку Другої світової війни відбулося фактичне відсторонення українців від Польщі, що підірвало її внутрішню стабільність та збільшило геополітичну вразливість у контексті зовнішніх загроз 1938–1939 рр. Ба більше, шовіністична політика польської влади обернулася і проти самих поляків: значна їх частина, особливо у змішаних регіонах, опинилася заручником протиборчої атмосфери й дедалі частіше відчувала ворожість з боку українців. [87; С. 455]

Розглянувши основні наслідки польської національної стратегії щодо українців, можна виокремити ключові історичні уроки. Один із них полягає в тому, що досвід II Речі Посполитої переконливо демонструє, що політика насильницької культурної уніфікації національних меншин є не лише неефективною, а й потенційно деструктивною. Польська держава впроваджувала заходи, спрямовані на стирання української національної

ідентичності – передусім через утиски в освітній, культурній та релігійній сферах. Така політика не сприяла інтеграції українського населення, а, навпаки, призводила до відчуження, зростання недовіри до держави, поширення радикальних ідей серед молоді та активізації націоналістичного руху. Схожа ситуація була і з соціально-економічною площиною: українське населення значною мірою зазнавало дискримінації в питаннях доступу до землі, адміністративних посад і ринку праці. Така структурна нерівність спричиняла глибоке відчуття несправедливості, формувала переконання у другорядному статусі українців у державі, що своєю чергою підривало потенціал для конструктивного діалогу між сторонами. Звідси – другий історичний урок: без забезпечення рівних можливостей для всіх громадян, незалежно від національного походження, неможливо досягти мирного співіснування та стабільності в державі.

Отже, дискримінація на національному ґрунті, переслідування політичних діячів, ліквідація українських культурних та релігійних інституцій, обмеження у використанні рідної мови, насильницька асиміляція, а також особливості аграрної політики – усе це сприяло формуванню серед українців атмосфери відчуження, безправ'я та соціального тиску, зростанню недовіри та в певній мірі відрази до Польщі. Внаслідок цього тисячі українців були вимушені емігрувати до інших держав (але влада II Речі Посполитої не вбачала в цьому проблеми і навіть заохочувала цей процес), значна частина українського населення радикалізувалася й чинила спротив. Зовсім скоро про дискримінаційні, а часом і репресивні, заходи щодо меншин стало відомо далеко за межами держави, а справа пацифікації постала на порядку денному Ліги Націй. Унаслідок цього міжвоєнна Польща чи не вперше серйозно зіткнулась із міжнародною відповідальністю за обрану стратегію національної політики, що, безумовно, вплинуло на її репутацію.

Таким чином, досвід II Речі Посполитої переконливо демонструє, що політика насильницької культурної уніфікації національних меншин є не лише

неефективною, а й потенційно деструктивною. Вона не забезпечувала довготривалого порозуміння, а натомість поглиблювала відчуження між державою та значною частиною її громадян. Ігноруючи надання рівних прав і можливостей для всіх, незалежно від національного походження, II Річ Посполита не змогла досягти ані внутрішнього миру, ані суспільної довіри до державних інституцій. Фактично своїми антиукраїнськими діями Польща підірвала внутрішню стабільність держави та збільшила геополітичну вразливість у контексті зовнішніх загроз 1938–1939 рр.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеної роботи було досліджено український вектор внутрішньої політики II Речі Посполитої. Під час опрацювання історіографічного доробку вдалося виявити всебічну присутність уваги науковців до проблеми національного питання у міжвоєнній Польщі в його українському фокусі. Неодноразово воно висвітлювалося в загальних працях або ж ставало темою окремих статей чи монографій як вітчизняних, так і польських. Щоправда, питання перебування українців в Березі Картузькій чи експериментів зі створення окремих гуцульського, лемківського й інших народів наразі ще мають значний потенціал для вивчення. Формуючи джерельну базу роботи вдалося з'ясувати, що існує чимала кількість джерел для розгляду українського вектора внутрішньої політики II Речі Посполитої, принаймні його основних складових, що дозволяє всебічно висвітлити тему дослідження.

Враховуючи, що міжвоєнна Польща фактично одразу ж зіткнулася з викликами формування внутрішньої єдності в умовах великої частки національних меншин, серед яких українці становили найчисельнішу групу, було проаналізовано концептуальні засади національної політики II Речі Посполитої. Початкові зобов'язання, закріплені в Малому Версальському трактаті та «березневій» Конституції 1921 р., передбачали демократичні гарантії для всіх громадян. Однак із приходом до влади санаційного режиму риторика влади змінилася: «квітнева» Конституція 1935 р. вже не містила згадок про права меншин, що засвідчило перехід до авторитарного курсу. Попри наявність різних концепцій національної політики – інкорпораційної та федералізаційної – на практиці домінувала асиміляційна стратегія, яка розглядала меншини не як рівноправних громадян, а як потенційно небезпечний елемент, котрий підлягає полонізації.

Політичне життя українців у II Речі Посполитій, попри втрату власної державності, не припинялося. Вони зберегли активну громадянську позицію та сформували розгалужену мережу партійних і громадських структур. Особливу роль у цьому відігравали такі політичні сили, як УНДО, УСРП, підпільна КПЗУ, а також ОУН. Кожна з них по-своєму реагувала на виклики часу, відстоюючи права українців у Польщі, – хтось через роботу в парламенті, а хтось шляхом радикального спротиву. Участь українських депутатів у Сеймі та Сенаті, хоч і не забезпечила суттєвих змін, однак дозволила відстоювати власні права та викривати дискримінаційну політику з боку влади. Натомість радикальний спротив, як реакція на неефективність легальної політичної боротьби, проявився у численних саботажах, диверсіях, замаху та вбивствах – найрезонанснішим з яких став атентат на міністра внутрішніх справ Б.Перацького. На цьому тлі особливе місце займає створення у 1934 р. концентраційного табору в Березі Картузькій, що став символом наступу на громадянські свободи й політичні права в умовах згортання демократичних інституцій. Спроба т. зв. «нормалізації» у середині 30-х рр. між керівництвом УНДО та владою II Речі Посполитої через відсутність реальної підтримки з обох сторін, швидко втратила актуальність.

Соціально-економічна політика стала одним із інструментів реалізації національної стратегії Польщі щодо українців. Розв'язання аграрного питання за допомогою осадництва фактично унеможливило доступ до землі українцям. А збільшення частки польського елементу на західноукраїнських землях призводила до постійних конфліктів. Особливо гостро це проявилось влітку 1930 р., коли по селах Галичини пройшла хвиля підпалів польського майна, ініційована українськими націоналістами як реакція на дискримінаційну політику II Речі Посполитої щодо українського населення. У відповідь – влада провела т.зв. акцію «утихомирення» – пацифікацію, в результаті якої було пошкоджено селянське майно, а сотні українців піддалися фізичним покаранням. Напружену ситуацію на «східних кресах» поглиблювало складне

економічне становище краю. Східна Галичина та Західна Волинь залишалися аграрними регіонами зі слаборозвиненою промисловістю. На це багато в чому впливав нерівномірний розподіл державних інвестицій, які здебільшого спрямовувалися до т.зв. Польщі «А», тоді як т.зв. Польща «Б» залишалася здебільшого сировинним придатком та регіоном з дешевою робочою силою. Через пріоритетність поляків на посадах, українцям було вкрай важко отримати роботу поза сектором сільського господарства. За таких обставин, унаслідок самоорганізації, була створена розгалужена мережа кооперативів, що сприяла певній економічній незалежності українців та давала сотні робочих місць.

Реалізація гуманітарної політики польського уряду стала однією із ключових на шляху до полонізації українського населення. Чи не найвразливішою була система освіти – після ухвалення у 1924 р. шкільного закону, відомого як «Lex Grabski», – українським дітям отримати належну, принаймні початкову, освіту рідною мовою ставало дедалі складніше. Вже наприкінці 30-х рр. на західноукраїнських теренах почали переважати заклади освіти з польською мовою викладання, в яких українську вивчали здебільшого як додатковий предмет. За таких обставин активізували свою діяльність українські педагогічні товариства «Рідна школа» та «Просвіта», а також молодіжні патріотичні організації «Сокіл», «Пласт», «Луг». Щоправда, чимало їхніх осередків були розпущені владою. Переслідування також зазнали українська преса й книговидання. Всебічно наступаючи на українську ідентичність, владою було значно обмежено діяльність Православної Церкви, яка стала об'єктом полонізаційно-ревіндикаційної політики. Внаслідок чого, крім тиску на українських прихожан та духовенство, було зруйновано і закрито десятки православних святинь, головним чином на Волині, Холмщині та Підляшші, ще частина – висвячена на римо-католицькі костели. Українська Греко-Католицька Церква, яка домінувала на Галичині і формально мала автономію, була в дещо вигіднішому становищі: їй, попри певні обмеження, вдалося зберегти стійкі позиції. Не менш загрозливими для української

самобутності стали спроби етнічної сепарації, в межах якої окремі етнографічні групи розглядалися владою як окремі етноси. З цього приводу видавалися відповідні навчальні та просвітницькі матеріали, метою яких було полегшити денаціоналізацію українців та сприяти їхній подальшій асиміляції.

Дискримінація на національному ґрунті, переслідування політичних діячів, ліквідація українських культурних та релігійних інституцій, обмеження у використанні рідної мови, асиміляція, особливості аграрної політики – це те, що сприяло формуванню серед українців атмосфери відчуження, безправ'я та соціального тиску, зростанню недовіри та відрази до Польщі. Внаслідок цього тисячі українців були вимушені емігрувати, ще значна частина українського населення радикалізувалася й чинила спротив. Дискримінаційні, а часом і репресивні, заходи щодо меншин у II Речі посполитій невдовзі стали відомі загалу, а справа пацифікації постала на порядку денному Ліги Націй. Унаслідок цього міжвоєнна Польща чи не вперше серйозно зіткнулась із міжнародною відповідальністю за обрану стратегію національної політики, що, безумовно, вплинуло на її репутацію.

Отже, досвід українського вектору внутрішньої політики II Речі Посполитої переконливо демонструє, що відсутність реального політичного діалогу та намагання вирішити національне питання силовими методами – неминуче призводять до зростання конфліктів та дестабілізації суспільного життя. Політика насильницької культурної уніфікації національних меншин, як показав досвід, є не лише неефективною, а й потенційно деструктивною. Вона не забезпечила довготривалого порозуміння – натомість поглиблювала відчуження між державою та частиною її громадян. Ігноруючи надання рівних прав і можливостей для всіх, незалежно від національного походження, II Річ Посполита не змогла досягти ні внутрішнього миру, ні суспільної довіри до державних інституцій. Фактично своїми антиукраїнськими діями Польща підірвала внутрішню стабільність держави та збільшила геополітичну вразливість у контексті зовнішніх загроз 1939 р.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Архів центру досліджень визвольного руху (АЦДВР). Ф.23. Збірка документів Степана Ленкавського. Т.6. Доповіді, статті, спогади. Спр. Пацифікація.
2. Архів центру досліджень визвольного руху (АЦДВР). Ф.23. Збірка документів Степана Ленкавського. Т.6. Доповіді, статті, спогади. Спр. Свідчення чужинців про пацифікацію.
3. Береза Картуська. Спомини українця-націоналіста*), що перебував у тому польському «таборі відокремлення». Саскатун, Саскачеван, Канада : Накладом Вид. Спілки «Новий Шлях», 1936. 70 с.
4. До керівників акції. *Історія польсько-українських конфліктів* / М. Сивіцький ; пер. з пол. Є. Петренко. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. 1. С.116-117.
5. Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах / упоряд. М. Іваник. Торонто ; Львів, 2014. (Б-ка Закерзоння. (Серія «Спогади». Т. 2). 393 с.
6. Локальна історія. Ганна Досяк про пацифікацію, 2018. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Uh7_LrB_8fs (дата звернення: 29.04.2025)
7. Локальна історія. Микола Кліщ про пацифікацію 1930 р., 2017. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KN01_HjNZtc (дата звернення: 29.04.2025)
8. Локальна історія. Пацифікація в Галичині і гімн «Ще не вмерла Україна», 2020. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=tD5tQSqU_SM (дата звернення: 29.04.2025)

9. Макар В. Береза Картузька (Спомини з 1934–1935 рр.). Торонто : Ліга визволення України, 1956. 204 с.
10. Нагаєвський І. Тернистим шляхом. Спогади священика про Березу. Філадельфія : Америка, 1957. 140 с.
11. Онуфрійчук М. Свідчення очевидців про руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші. *Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші в 1938 році – обставини, перебіг, наслідки* / ред. Г. Купріянович. Холм, 2009. Т. 4. С.281-289.
12. Основні вказівки щодо полонізації Холмщини. *Історія польсько-українських конфліктів* / М. Сивіцький ; пер. з пол. Є. Петренко. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. 1. С. 108-112.
13. Павук В. Польський концентраційний табір Береза Картузька. *Стрийщина: іст.-мемуар. зб. Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинини, Рожнітівщини, Журавенищини, Жидачівщини і Миколаївщини* / ред.: І. Пеленська, К. Баб'як. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней : Комітет Стрийщини, 1990. Т. 1. С. 252–255.
14. Польські звірства в Галичині. (Оригінальні матеріали з краю). *Свобода*. 1930. 5 груд. С.2.
15. Про польські суди. *Свобода*. 1924. 14 серп. С. 2.
16. Протест української кольонії в Берліні проти польських варварств на Західній Україні. *Свобода*. 1930. *Свобода*. 1930. 5 груд. С.2.
17. Спогади командира «Поліської Січі» Тараса Боровця («Бульби») про перебування у концентраційному таборі Береза Картузька [1934 – 1935 роки]. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2003. №28.
18. Територія Терору. Пацифікація в с. Задвір'я, 1930 р, 2013. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Mt_ULUT5NKM (дата звернення: 29.04.2025)

19. Територія Терору. Пацифікація у с. Шили, 1930 р., 2012. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hbwZDvcprA> (дата звернення: 29.04.2025)
20. Треба надіятися ще більших репресій проти українців під Польщею. *Свобода*. 1934. 19 черв. С. 1.
21. Українців не приймають на університети. *Українські вісти*. 1937. 9 лист. С.2.
22. У Польщі заборонено біля тисячі різних українських книжок. *Свобода*. 1934. 20 груд. С.1.
23. Фрагменти промови люблинського воєводи Юзефа Ружнецького на З'їзді, присвяченому українській меншості у Люблинському воєвідстві. *Акція руйнування православних церков на Холмищині та Південному Підляшші*. URL: <http://www.kholm1938.net/rozniecki.html> (дата звернення: 18.04.2025)
24. Чи буде суд, чи буде кара! (Допис, надісланий з Галичини). *Свобода*. 1930. 6 лист. С.2.
25. Dekret o obowiązku szkolnym z dnia 7 lutego 1919 roku; *Dziennik Praw*. Nr 14, poz. 147. S.192-197.
26. Dodatek nadzwyczajny. Rada Regencyjna do Narodu Polskiego. *Monitor Polski*. 1918. 7 października. S.1
27. Dział urzędowy. Do pana prezydenta... *Monitor Polski*. 1918. 18 listopada. S.1.
28. Hołówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce. Warszawa: nakł. Księgarni Robotniczej, 1922. 38 s.
29. Protest of Ukrainian Americans against polish atrocities as reflected by Americans newspapers. *Свобода*. 1930. 1 груд. С.3.
30. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 czerwca 1934 r. w sprawie osób zagrażających bezpieczeństwu, spokojowi i porządkowi publicznemu. *Dziennik Ustaw*. 1934. Nr 50, poz. 473. S.791.

- 31.Traktat między Głównymi Mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r. *Dziennik Ustaw*. 1920. Nr 110, poz. 728. S. 1933-1946.
- 32.Transporty do Berezy Kartuskiej w drodze. *Gazeta Polska: codzienne pismo polsko-katolickie dla wszystkich stanów*. 1934. 7 października. S.1.
- 33.Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. *Dziennik Ustaw*. 1935. Nr 30, poz. 227. S. 497-507.
- 34.Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. *Dziennik Ustaw*. 1924 Nr 73, poz. 724. S.1094-1095.
- 35.Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik Ustaw*. 1924. Nr 79, poz. 766. S.1212-1214.
- 36.Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych. *Dziennik Ustaw*. 1922. Nr 18, poz. 143. S.282-283.
- 37.Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw*. 1921. Nr 44, poz. 267. S.623-656.
- 38.Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. *Dziennik Ustaw*. 1932. Nr 38, poz. 389. S.639-645.

Література

- 39.Артимишин П. Українське питання в Польській республіці: між «інкорпорацією» та «прометеїзмом». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2021. № 34. С. 103–119.
- 40.Бабинський А. Історія УГКЦ за 90 хвилин. 2-ге вид. Львів : Свічадо, 2018. 160 с.
- 41.Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Мюнхен : Укр. вид. т-во «Вернигора», 1947. 151 с.
- 42.Боєчко В. Боротьба за встановлення кордонів Другої Речі Посполитої. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 2016. vol.2, №2, Р. 30-34.

- 43.Бурдін М. Цивільне осадництво як складник польської аграрної політики на західноукраїнських землях. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 3, ч.1. С. 3–9.
- 44.Вербова О. Аграрна політика польської держави міжвоєнного періоду та українське питання. *Науковий вісник національного лісотехнічного університету України* : Збірник науковотехнічних праць. Львів: НЛТУ України, 2008. №18.6. С. 127–134.
- 45.Виздрик В. Польське військове осадництво на західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник східноєвропейського національного університету імені лесі українки. історичні науки*. 2013. № 21. С. 48–53.
- 46.Висоцький Р. Пацифікація Галичини 1930 року. Документи. Том І. Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 696 с.
- 47.Гаврилів І. Українсько-польське протистояння у міжвоєнний період: форми і методи боротьби західноукраїнських політичних сил за відновлення державності України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : Зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. №17. С. 151-165.
- 48.Геник С. Польська політика геноциду та етноциду в Галичині. *Українсько-польські відносини в Галичині ХХ ст.* : Матеріали міжнар. науково-практ. конф., 21-22 листоп. 1996 р. Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 184-188.
- 49.Гожень Я. Розвиток українського шкільництва в Другій Речі Посполитій та в Генеральному губернаторстві. *Науковий вісник Ужгородського університету* : Серія: Історія / відп. за вип. Н.П. Керецман. Ужгород : Говерла, 2017. № 1 (36). С. 75-80.
- 50.Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації ХІХ–ХХ ст. 2-ге вид. Київ : Генеза, 2000. 249 с.

- 51.Гудь Б. Політика «ревіндикації» на Холмщині і Волині 1937-1938 рр. та її наслідки для українсько-польських стосунків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. №21. С.256-266.
- 52.Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2003. №13, Ч.1. С.335-343.
- 53.Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993 р. 288 с.
- 54.Дейвіс Н.Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
- 55.Дзира О. Друга хвиля еміграції українців до Канади: причини, характер і склад. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* : міжвід. зб. наук. пр. 2015. №24. С.157-175.
- 56.Дрогомирецька Л. Проблема взаємин західноукраїнських кооперативних організацій і польських урядових кіл у 1919-1920 рр. *Українсько-польські відносини в Галичині XX ст.* : Матеріали міжнар. науково-практ. конф., 21-22 листоп. 1996 р. Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 230–234.
- 57.Єкельчик С. Історія України. Становлення сучасної нації. / За ред. М. Климчука; Авториз. пер. з англ. А. Цимбал. Київ : Laurus, 2011. 376 с.
- 58.Зайцев О. Українське представництво в Сеймі та Сенаті Польщі (1922–1939). *Українські маркери історії Польщі: виклики міжвоєнної доби XX століття* / редколегія: М. Литвин (голова) та ін. Львів; Суми : Університетська книга, 2024. С.136-165.
- 59.Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
- 60.Зуляк І. Українці в Другій Речі Посполитій. Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (XIX – перша половина XX

- століть) / Наук. ред. Орлевич І; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2020. С. 310–329.
61. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. 660 с.
 62. Качараба С. Українська еміграція з Галичини в Аргентину наприкінці XIX – у першій третині XX ст. *Етнічна культура українців*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. С. 82-90.
 63. Книш З. Архів Сеника. Історично-критична студія. Торонто; Нью-Йорк; Лондон; Сідней : Фундація ім. О. Ольжича, 1992. 205 с.
 64. Ковач Л. Національне питання у міжвоєнній Польщі: аналіз основних концепцій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2019. № 3-4. С.83-99.
 65. Костючок П. Політичні практики та експерименти етнічної сепарації українців карпатського регіону в 1930-х рр. *Consensus*. 2024. №2. С.98-111.
 66. Комар В. Українське питання в національній політиці міжвоєнної Польщі. *Волинь – 43: міфи і реальність* : Зб. наук. пр. / Упорядн. Кучерепа М., Шваб А. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 83–92.
 67. Красівський О., Марчук В. Українці в національній політиці Польщі в 20–30-х роках XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. № 29. С. 136-148.
 68. Красівський О. Польсько-українські конфлікти і компроміси початку 1930-х років. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2008. №41. С.236-245.
 69. Красівський О. Українські політичні партії Західної України в період становлення Польської держави (1918 – 1923 рр.). *Наукові записки*

- Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2006. №30(2). С. 410-420.*
70. Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші. 2-ге вид. Холм: L-Print, 2008. 120 с.
 71. Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919-1939 рр.). *Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках* : Матеріали II міжнар. сем. істор., м. Варшава, 22-24 трав. 1997 р. Україна-Польща : важкі питання Т. 1-2. Варшава : Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об'єднання українців у Польщі. 1998. С.11-28.
 72. Кучерепа М. Українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період. *Українсько-польські відносини під час Другої світової війни* : Матеріали XI Міжнар. сем. істор., м. Варшава, 26–28 квіт. 2005 р. Україна-Польща: важкі питання. Т. 10. Варшава : Світовий союз воїнів Армії Крайової; Тирса, 2006. С.155–191.
 73. Литвин В. XX століття в українсько-польських відносинах. *Історіографічні дослідження в Україні. 2003. №13. С. 14-76.*
 74. Любар О., Стельмахович М., Федоренко Д. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. / За ред. О. Любара. Київ : Знання, 2003. 450 с.
 75. Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви. В двох томах. Т. 2 / За заг. ред. М. Вегеша. Ужгород, 2022. 348 с.
 76. Новіцька Ю. Національна політика Другої Речі Посполитої. *Intermarum: історія, політика, культура. Житомир, 2014. № 1. С. 233-242.*
 77. Парнета О. Польща 1918–1923 рр.: усталення кордонів держави. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. №17, С.138-144.*
 78. Пилипенко Л. Національно-визвольний рух у Західній Україні в міжвоєнний період (1918–1939 роки). *Вчені записки Таврійського*

- національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. 2018. Т. 29(68), № 2. С. 15-20.
- 79.Пилипів І. Українська греко-католицька церква та Ватикан в 20–30-х рр. ХХ ст. *Історія України : наукові виклади*. 2011. №2. С.50-54.
 - 80.Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. / А. Кудряченко, Г. Калінічева, А. Костира. Київ : МАУП, 2006. [299]с.
 - 81.Польща-Україна. Тягар минулого. Дві нації у 20-му столітті у Карті. Варшава: Центр Карта, 2019. 383 с.
 - 82.Разиграєв О. Українці в Березі Картузькій у 1934 р.: чисельність та режим утримання. *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 211-222.
 - 83.Руда О. Національна політика Польської держави у 1926–1939 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Т.2, № 44. С. 76-80.
 - 84.Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2012. 172 с.
 - 85.Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919-1939). Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 112 с.
 - 86.Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал*. 2005. №5. С. 59-81.
 - 87.Ступницька М. Причини та передумови українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів Другої світової війни. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. пр. за матеріалами І Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. / упоряд. М. Кучерепа*. Луцьк, 2012. С. 453-459.
 - 88.Терещенко В. Економічне становище західноукраїнських земель у складі Польщі напередодні Другої світової війни. *Волинь і волиняни у Другій*

- світовій війні : зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. / упоряд. М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 107-112.
- 89.Федін М. Історико-правові аспекти ревіндикації храмів та майна Православної церкви у Польщі 1918–1939 рр. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 1. С. 20–24.
- 90.Федорчак П., Комар В. Українська проблема в національній політиці Польщі напередодні Другої світової війни. *Українсько-польські відносини в Галичині ХХ ст.* : Матеріали міжнар. науково-практ. конф., 21-22 листоп. 1996 р. Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 166-169
- 91.Шваб А. Національна політика II Речі Посполитої та еміграційні процеси на західноукраїнських землях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. № 17. С. 145-150.
- 92.Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу*. Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка. Т.222 : Праці Історико-філософської секції / за ред. О.Купчинського, 1991. С. 111-145.
- 93.Шліхта І. В. Польська vs українська ідентичності: освітня політика у Другій Речі Посполитій і формування української нації. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С.194-203.
- 94.Barwiński M. Spisy powszechne w Polsce w latach 1921–2011 – określanie czy kreowanie struktury narodowościowej? *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*. 2015. № 21, S.53-72.
- 95.Chojnowski A. Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921 - 1926. *Przegląd Historyczny*. 1976. T.64, № 4. S. 593-616.
- 96.Czubiński A. Historia Polski XX wieku. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2015. 502 s.

97. Krasnowolski A. Prawa mniejszości narodowych i mniejszości etnicznych w prawie międzynarodowym i polskim. *Opracowania tematyczne OT-599*. Warszawa : Kancelaria Senatu, 2011. 16 s.
98. Kupczyk A. Z badań nad polityką państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i etnicznych po odzyskaniu niepodległości 11 XI 1918 roku. *Acta Erasmiana. Ze studiów nad prawem, administracją i ekonomią*. Wrocław : Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. 2014. T.6. S. 159-173.
99. Mironowicz A. Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej. *Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku*, 2018. № 20, S.85–109.
100. Mironowicz A. Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej. *Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku*, 2006, t. 8, № 13 – 14. S.13-34.
101. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego. Białystok : Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. 293 s.
102. Mironowicz E. Polityka narodowościowa PRL. Białystok, 2000. 284 s.
103. Ostanek A. Stosunki polsko-ukraińskie a bezpieczeństwo II Rzeczypospolitej w kontekście wydarzeń 1930 roku w Małopolsce Wschodniej. *Studia Historica Gedanensia*. Tom VIII. 2017. S.163-193.
104. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939. Warszawa: PWN, 1989. 476 s.
105. Rachwał J. Mniejszości narodowe w niepodległej Polsce w latach 1918–1939. *Zeszyty naukowe PUNO*. 2020. № 8. S. 349-362.
106. Stoczewska B. Mniejszości narodowe II RP w świetle konstytucji oraz innych aktów prawnych. *Konstytucjonalizm, doktryny, partie polityczne* :

- księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Ziębie*. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016. S. 669–683.
107. Szreffel M. Bereza Kartuska jako przykład więzienia politycznego. *Studia Iuridica Toruniensia*. 2010. №6. S. 207-219.
 108. Szumiło M. Ukraińcy w Senacie II Rzeczypospolitej (1922–1939) – portret zbiorowy. *Przegląd Sejmowy*. 2020. №4 (159). S.165-187.
 109. Śleszyński W. Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej : 1934-1939. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, 2003. 151 s.
 110. Śleszyński W. Utworzenie i funkcjonowanie obozu odosobnienia w Berezie Kartuskiej (1934-1939). *Dzieje najnowsze*, №35/2, 2003. S.35-53.
 111. Zelenko K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej 1918-1939. Lublin : Wydawnictwo Fis, 1994. 50 s.

Електронні ресурси

112. Баранник М., Голобуцький П. Історія преси в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istoriya_presy_v_Ukr (дата звернення: 08.05.2025)
113. Галушко К. упорядник Українські політичні рухи у Другій Речі Посполитій [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна–Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=2.16.2> (дата звернення: 08.05.2025)
114. Жуків Б. [Коровицький І.] Нищення церков на Холмщині в 1938 р. 3 25 ілюстраціями. Краків: Українське видавництво, 1940. 28 с. URL:

- http://www.kholm1938.net/relacje_korowicki.html (дата звернення: 15.04.2025)
115. Липовецький С. Береза Картузька: табір для тих, хто «вирізняється інтелігентністю і цим становить небезпеку», *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/bereza-kartuzka-tabir-dlia-tikh-khto-virizniaietsia-inteligentnistiu-i-tsim-stanovit-nebezpeku/> (дата звернення: 07.05.2025)
116. Липовецький С. Перетворити українців на націоналістів. *Український тиждень*. 2019. №35(615). URL: <https://tyzhden.ua/peretvoryty-ukraintsiv-na-natsionalistiv/> (дата звернення: 22.04.2025)
117. Панчук М. Комуністична партія Західної України [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kom_partiya_ZU (дата звернення: 09.05.2025)
118. Gibiec M. Spór polsko-ukraiński o szkolnictwo w II Rzeczypospolitej. Akcja plebiscytowa i antyszkolna. *Przystanek Historia*. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/dzieci/97983,Spor-polsko-ukrainski-o-szkolnictwo-w-II-Rzeczypospolitej-Akcja-plebiscytowa-i-a.html> (data dostępu: 22.04.2025).
119. Korkuć M. Konstytucje polskie w ujęciu historycznym. *Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: <https://www.prezydent.pl/prezydent/piec-lat-prezydentury-andrzeja-dudy/referendum-konsultacyjne/konstytucje-polskie-w-ujeciu-historycznym> (data dostępu: 03.12.2024).